

Az európai békerendezés kezdetei és a magyar béke (1941–1947)¹

A második világháború lezárását – közelebbről a német feltétel nélküli kapitulációt – nem követte átfogó rendezésre törekvő békekonferencia.² A győztes nagyhatalmak a legfőbb ellenséggel, Németországgal nem kötöttek versailles-i típusú békeszerződést, amely mintaként szolgálhatott volna az olasz, a román, a bolgár, a magyar és a finn³ béke szövegére. A Külügyminiszterek Tanácsa 1945–1946-ban úgy dolgozta ki ezeket a „másodrendű”⁴ szerződéseket, hogy az európai békerendezés egészét meghatározó német (és osztrák) kérdés megvitatását 1947 tavaszára halasztották. A háború „főbűnösét”,⁵ Németországot a szövetséges nagyhatalmak soha sem ültették a „vádoltak” padjára, a 21 győztes párizsi konferenciája meg sem tárgyalta a német békeszerződést. Az európai béke központi kérdésének rendezése közel fél évszázadig húzódott: az osztrák államszerződés megkötésére egy évtizedet (1955), a végleges német rendezésre (s nem békeszerződésre) pedig 1990-ig, a(z első) hidegháború végéig kellett várni.

A békerendezés logikus sorrendjének – először a német béke megkötése, utána a „csatlósoké” – felborulása vezetett ahhoz, hogy a szövetségesek olyan büntető jellegű területi és jóvátételi rendelkezéseket dolgoztak ki a „másodrendűnek” tekintett békeszerződések esetében, amelyeket *precedensnek* szántak a német békefeltételek elfogadtatásánál. A nagy leegyszerűsítések, elhallgatások és önigazolások – a hidegháború – kora elfedte és elfeledtette, hogy 1943 ősze és 1947 tavasza között a három Németországot legyőző nagyhatalom, a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia együttesen kísérelte meg az átfogó európai politikai és területi rend létrehozását, előbb a londoni Európai

¹ Tanulmánykötetünk szerzői – a legújabb szovjet, brit, amerikai, francia, magyar, román, csehszlovák, jugoszláv levéltári kutatásaik alapján – szerteágazó kérdéskörre keresik a választ. Ezek közül a lényegesebbek: a magyar békeszerződés hogyan illeszkedett a második világháború után kialakított európai rendbe; mi volt a szerepe a sztálini Szovjetunióknak a békeszerződés rendelkezéseinek kidolgozásában; milyen szellemi háttérrel szervezték meg a magyar állam (és más legyőzött államok) béke-előkészítését; mire törekedtek a szomszéd államok határ- és kisebbségi kérdésekben; milyen esélye volt a magyar kisebbségek autonómiájának?

² A 21 szövetséges és társult hatalom 1946. július 29-e és október 15-e közötti, Luxemburg-palotában ülésező – hivatalos nevén – párizsi konferenciája (Conférence de Paris) nem az első világháborút lezáró „békekonferenciához” hasonló módon ülésezett, hanem funkciója csupán a békeszerződéseket kidolgozó és azokat véglegesítő Külügyminiszterek Tanácsának alárendelt *tanácsadó* fórum volt.

³ A szövetséges hatalmak szóhasználatában „Axis (Nazi) satellites”, a fegyverszünetek megkötése után „ex-enemy countries”.

⁴ James Francis Byrnes amerikai külügyminiszter tekintette az olasz, a román, a bolgár, a magyar és a finn békeszerződést „másodrendűnek” (secondary).

⁵ Lord Hood, a Foreign Office Reconstruction Department tisztviselője 1944. január 6-i feljegyzésében nevezte így a náci Németországot: „Germany is the main criminal”. Public Record Office, Foreign Office 371.40730. Preparation of Armistices terms for Axis Satellites. National Archives, Kew, United Kingdom.

Tanácsadó Bizottság⁶ fegyverszüneti, majd Potsdam után a Külügyminiszterek Tanácsa béketárgyalásain. A szövetséges és társult hatalmak, illetve a legyőzöttek képviselői az olasz, a román, a bolgár, a magyar⁷ és a finn békeszerződést 1947. február 10-én Párizsban, a Quai d'Orsay óratermében (Salle de l'Horloge) írták alá. A győztes nagyhatalmak egymás között tárgyalták meg a békefeltételeket, a legyőzöttek csak azok elfogadásáról dönthettek. A békediktátum-jelleg abból is kitűnt, hogy a békeszerződések akkor léptek életbe, amikor 1947. szeptember 15-én a nagyhatalmak az olasz békeszerződést megerősítő okmányaikat Párizsban, illetve a román, a bolgár, a magyar⁸ és a finn esetben Moszkvában letétbe helyezték. Ez azt jelentette, hogy a többi győztes vagy a legyőzött akaratnyilvánításától, illetve jóváhagyásától függetlenül a Külügyminiszterek Tanácsa által összeállított békeszerződéseknek érvényt szereztek.

A legyőzött Magyarországgal – a többihez hasonlóan – nem tárgyalták meg a békefeltételeket, „rólunk, de nélkülünk” döntöttek. A magyar közbeszédben a második világháborút lezáró béke annak büntető és diktált jellege miatt máig indulatos vitát kavart. A párizsi békeszerződést a kollektív emlékezet az 1937-es határoknál is kedvezőtlenebb területi rendezés, a szomszéd államokban élő magyarság autonómiájának, a kisebbségek nemzetközi jogvédelmének hiánya, a súlyos jóvátétel miatt egyfajta „második Trianonként” rögzítette. Ezért vetődhet fel újra és újra, hogy miért Magyarország lett a legfőbb vesztese a békerendezésnek? (Ez esetenként – burkoltan – azt is magában hordozta, hogy véglegesnek tekinthetők-e határaink?)

A szövetséges nagyhatalmak 1941 őszétől fokozatosan, több szakaszban alakították ki a háború utáni európai politikai és területi rendet,⁹ amelybe előbb a magyar fegyverszünetet, majd a békét illesztették. Sztálin kezdeményezte (1941) a kontinentális Európa „újjaszervezését”. Sztálin, Roosevelt és Churchill¹⁰ a Teherántól Jaltáig terjedő második időszakban (1943–1945) a német kapituláció és a „csatlós” államok fegyverszüneteinek feltételeit határozták meg: a jaltai Felszabadított Európáról szóló nyilatkozatban közös, európai politika megfogalmazására tettek kísérletet. A harmadik szakaszban, a Külügyminiszterek Tanácsa londoni, párizsi és New York-i ülésszakain (1945–1946) dolgozták ki az olasz, a román, a bolgár, a magyar és a finn békeszerződést, hozták létre a jelenlegi európai békerend alapjait.

A magyar békeszerződés végleges szövegéhez, határaink megvonásához fűződő nagyhatalmi viták és döntések az *európai békerendezés első szakaszaihoz* fűződnek. A békeszerződés életbelépésével Magyarország függetlensége és katonai, politikai és gazdasági szuverenitása nemzetközi jogi értelemben, névlegesen helyreállt, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság megszűnt. A megszálló szovjet csapatokat 1947. december

⁶ A londoni bizottság történetét megjelenés előtt álló monográfiám tárgyalja.

⁷ Lásd a Függelék 1. sz. fényképét: Gyöngyösi János magyar külügyminiszter aláírja 1947. február 10-én, Párizsban a magyar békeszerződést.

⁸ Lásd a Függelék 2. sz. fényképét, a magyar békeszerződés 42. cikke: „A Szerződés azonnal életbe fog lépni, amint a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója, Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyság és az Egyesült Államok a megerősítő okiratokat letették.”

⁹ Lásd a Függelék 1. sz. térképét: Az európai területi rendezés 1945–1990.

¹⁰ Lásd a Függelék 2. sz. fényképét: Sztálin, Franklin D. Roosevelt és Winston Churchill a teheráni konferencián.

15-ig ki kellett vonni Magyarország területéről, „mindazonáltal a Szovjetuniónak fennmarad a joga magyar területen oly fegyveres erők tartására, amelyre szüksége lehet ahhoz, hogy a Szovjet hadseregnek az ausztriai Szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait fenntartsa.”¹¹ Volt-e esély arra, hogy a szovjet csapatokat a magyar békeszerződés életbelépésével egyidőben vonják vissza Magyarországról, és ezzel valóban helyreállítsák az ország függetlenségét és szuverenitását? Miért húzódott el évekig az európai békerendezés negyedik szakasza, az osztrák államszerződés megkötése?

A Németországot és Európát kettészakító hidegháború Olaszországot az angol–amerikai, Romániát, Bulgáriát és Magyarországot a szovjet szövetségi rendszerbe tagolta. A kelet–nyugat szembenállás, az új, a győzteseket és a legyőzötteket egyaránt magába foglaló szövetségi rendszerek felépítésének logikája hamarosan kitörölte a nagyhatalmi diktátummal létrehozott, büntető jellegű, „másodrendű” békeszerződések megkötésének még az emlékét is. A központi, az úgynevezett *német kérdés* évtizedes hiszterizálódása – Németország és Európa hidegháborús kettéosztása – évtizedeken át félretolta a mellékveszteket illető párizsi békemű kibeszélését. A francia–nyugatnémet „megbékélésre” épülő nyugat-európai tömb létrejötte pedig elfedte és elfeledtette az európai politikai és területi rend létrejöttének eredetét. Csak a hidegháború leáldozása tette lehetővé – 1990 után –, hogy tabuktól és az addigi értelmezési sablonoktól megszabadulva eredeti összefüggéseibe tudjuk helyezni az európai békerendezést. A hidegháború befejezése hogyan és milyen mértékben értelmezte újra a győztes nagyhatalmak és a legfőbb legyőzött európai helyét és szerepét, változtatta meg felfogásunkat a magyar béke-előkészítésről és békekötésről? A kérdések megválaszolásához tekintsük át az európai békerendezés szakaszait.

Pax sovietica és az olasz precedens¹² (1941–1943)

Sztálin még a moszkvai csata végkifejlete előtt kész európai rendezési tervvel állt elő. Új szövetségesével, Nagy-Britanniával mihamarabb kölcsönös segítségnyújtási és a békerendezésről szóló szerződést kívánt kötni, azt kiegészítve egy titkos jegyzőkönyvvel a határok „újraszervezéséről”.¹³ A szovjet miniszterelnök

¹¹ Lásd a Függelékben a magyar békeszerződés 22. cikkét.

¹² Bruno ARCIDIACONO (1984): *Le „précédent italien” et les origines de la guerre froide. Les Alliés et l’occupation de l’Italie 1943–1944*. Bruxelles, Bruylant.

¹³ Antony EDEN (1965): *Memoirs. The Reckoning*. London, Casell. 209–210; Oleg A. RZSESEVSKIJ (1994): Vizit A. Idena v Moszkve v dekabre 1941 g. Peregovori sz I. V. Sztalinim i V. M. Molotovim. *Novaja i novejszaja isztorija*, No. 2. 108–114; J. LAUFER – G. P. KINYIN szerk. (1996): *SzSzSzR i germanszkij voprosz, 1941–1949: dokumenti iz arkhiva vnesnej polityiki Rosszizszkoj Fegyeracii (v 2-kh tomah)*. Tom. I. Moszkva, Mezsdunarodnye otnoszenyija. 14–18. Az 1941. december 16-i Sztálin Eden tárgyalás orosz jegyzőkönyve uo.: 124–134. Szovjet részről ezen Sztálin, Molotov, Majszkij, angol részről Antony Eden és Stafford Cripps vett részt. A 19 pontos szovjet titkos jegyzőkönyv-javaslatot a szovjet–angol tárgyalások végére 9 pontra redukálták, majd meg se tárgyalták. Uo. 136–141. Derek WATSON (2003): Molotov et la Conférence de Moscou, Octobre 1943. *Communisme*, No. 74–75, 72–99.

a Molotov–Ribbentrop-paktum¹⁴ Hitler-ellenes változata, egyfajta „Molotov–Eden-paktum”¹⁵ megkötésére készült. Sztálin Moszkvában Eden angol külügyminiszterrel 1941. december 16-án ismertette az Európát angol–szovjet katonai szövetségre, illetve érdekszférákra osztó titkos jegyzőkönyv vázlatát:

- (1) Lengyelország megkapná Kelet-Poroszországot és a danzigi korridort, a területek *német lakosságának Németországba evakuálásával*. A szovjet–lengyel határ a Nyeman folyónál húzódná, Tilsit szovjet–Litvániához tartozna, ettől délre többé-kevésbé a Curzon-vonal állna helyre.
- (2) Csehszlovákiát régi határai között állítják helyre, beleértve a Szudéta-vidéket, amelyet stratégiai fontossága miatt semmiképp sem lehet Németországnak átadni. „A csehszlovák területet Délen ki kell terjeszteni Magyarország rovására. Magyarországra kellő büntetést kell mérni (ponyestyi nadlezsasee vozmezdie) az ebben a háborúban tanúsított magatartásáért.”¹⁶
- (3) Jugoszláviát a régi határai között kell helyreállítani és némileg kiterjeszteni Olaszország rovására (Trieszt, Fiume, adriai szigetek stb.).¹⁷
- (4) Albánia függetlensége helyreállítható más hatalmak garanciájával.
- (5) Törökország semlegessége fejében megkaphatja a Dodekanészosz-szigeteket, Bulgária töröklakta területeit Burgasztól délre, s némi területet Szíriától, valamint az égei-tengeri szigeteket Szmirna közelében. Bulgáriáról a burgaszi kerületet választanak le, amivel Bulgáriát megbüntetnék háborús magatartásáért. Bulgária némi területvesztést szenvedjen Jugoszlávia vonatkozásában is. Bulgáriának elegendő egy tengeri kikötő: Várna.
- (6) Görögország régi határai állítandók helyre, ugyanúgy, mint a többi németek megszállta ország esetében.¹⁸
- (7) Nagy-Britannia biztonsága érdekében angol tengerészeti támaszponttá kell alakítani Boulogne és Dunkerque kikötőit. Angol–belga–holland katonai szövetség kötendő, angol légi, tengeri és szárazföldi támaszpontok létesítésével Hollandia, Belgium, valamint Norvégia vagy Dánia területén, egyben biztosítva a Balti-tengerre kijutást más országoknak.
- (8) Németország meggyengítésére Poroszországról a Rajna-vidék ipari övezeteinek (állam vagy protektorátus formában) leválasztása. Ausztria független államként állítandó helyre, és meglehet Bajorország is. Sztálin később hozzáfűzte, hogy Lengyelország határait az Oderáig kell kiterjeszteni, Poroszország megmaradt területéből berlini államot kell létrehozni.

¹⁴ Lásd a Függelék 2. sz. térképét: Molotov–Ribbentrop-paktum 1939. augusztus 23.

¹⁵ Sztálin javaslatában eljárási mintának a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos jegyzőkönyvét tekintette. Ezen a néven híresült el a szovjet és a náci külügyminiszter által aláírt szovjet–német 1939. augusztus 23-i megnevtámadási egyezmény, amelynek csatolt titkos jegyzőkönyvében a Köztes-Európát szovjet és német érdekszférákra osztották.

¹⁶ Uo. 125. Az utalás feltehetően az első bécsi döntés területére vonatkozott (kiemelés tőlem – F. M.). Kötetünkben Baráth Magdolna tárgyalja részletesen a Magyarországgal szembeni szovjet politikát.

¹⁷ Lásd a Függelék 3. sz. térképét: Olaszország határai 1940–1947.

¹⁸ Lásd a Függelék 7. sz. térképét: Görögország határai 1940–1947.

(9) A Szovjetunió német támadás előtt érvényben lévő, 1941-es határai helyreállítandók. Ebbe beleértendő az 1940. évi szovjet–finn békében meghúzott határ, a balti köztársaságok, Besszarábia, Észak-Bukovina határainak visszaállítása. A Szovjetunió és Lengyelország között általában és egészében a Curzon-vonal áll helyre, Tilsit Litvániához tartozik. Finnország háborús magatartása miatt az 1940-ben Finnországnak nyújtott szovjet *ajándékot*, Petsamot visszaveszik.¹⁹ A Szovjetunió katonai szövetséget kíván kötni Romániával, ami feljogosítaná a Szovjetuniót arra, hogy román területen szárazföldi, légi és tengeri támaszpontokat létesítsen. „Románia területét nyugaton²⁰ némileg ki kell terjeszteni Magyarország rovására, ahol jelenleg másfél millió román él. Ez további büntetést (nakazanie) jelentene Magyarország számára háborús szerepéért.”²¹ Északon ugyanilyen természetű szovjet–finn katonai szövetség kötendő, amely biztosítaná a Szovjetunió jogát arra, hogy Finnországban szárazföldi, légi és tengeri támaszpontokkal rendelkezzen. Sztálin a titkos jegyzőkönyv irányelveihez még két javaslatot fűzött hozzá:

- A Szovjetunió Németországtól természetben követel (például szerszám-gépek²²) *jóvátételt* Nagy-Britanniának, Szovjetuniónak, Lengyelországnak és a többi, tőle szenvedő államnak, mivel Eden kifejezetten ellenezte a pénzbeli jóvátétel behajtását.
- A szovjet kormány a demokratikus államok *katonai szövetségének* létrehozását javasolja, amelyet tanács, vagy más központi szerv irányítana, rendelkezne a nemzetközi katonai erővel a béke és rend fenntartására az újjáépítendő Európában. A Szovjetunió éppen emiatt nem ellenezte Európában állam-szövetségek alapítását.²³

Sztálin a háború alatt először és utoljára exponálta ennyire átfogóan és világosan a *pax sovietica*²⁴ elveit. A szovjet békecélokat magában foglaló titkos jegyzőkönyvek teljes orosz nyelvű változatai a szovjet–német viszonyt bemutató dokumentumgyűjteményben, 1996-ban láttak napvilágot. Az orosz nyelvű szakirodalomban ennek ellenére máig sem ismerik el, hogy Sztálin kezdettől Európa érdekszférákra osztására törekedett. Eden 1965-ben megjelent emlékirataiban²⁵ a szovjet diktátor titkos jegyzőkönyv megtárgyalására vonatkozó közléseit összefüggéseiből kiragadva jelentéktelen közjátéknak tüntette fel, miközben a titkos jegyzőkönyv óhatatlanul a szövetségesek egymás közötti tárgyalásainak, az európai békerendezésnek az alapjává vált. Az angol külügyminiszter

¹⁹ Lásd a Függelék 10. sz. térképét: Finnország határai 1940–1947.

²⁰ Lásd a Függelék 4. sz. térképét: Románia határai 1940–1947.

²¹ Uo. 127. Az utalás feltehetően Észak-Erdély területére vonatkozott (kiemelés tőlem – F. M.).

²² Olaszországtól is.

²³ Eden támogatta a lengyel–csehszlovák konföderációt, a balkáni államok szövetségének létrehozását a közép- és délkelet-európai államok gazdasági és politikai függetlenségének megőrzése érdekében.

²⁴ FÜLÖP Mihály (2009a): Az Európai Tanácsadó Bizottság II. A finn kivétel. Különbéke vagy fegyverszünet? *Múltunk*, 54. évf. 2. sz. 8–14.

²⁵ Antony EDEN (1965): *Memoirs. The Reckoning*. London, Cassell. 209–210.

*szovjetet megbékítő politikáját*²⁶ mentegetve azt hangsúlyozta, hogy visszautasította a titkos jegyzőkönyv elfogadását, amerikai és brit domíniumi beleegyezés nélkül még a szovjet nyugati határokat sem volt hajlandó elismerni, jöllehet azt Sztálin a szovjet–angol katonai szövetség megkötése előfeltételének tekintette.

Churchill 1941. december 21-én megtáviratozta külügyminiszterének, hogy nem tudja és nem akarja Sztálin javaslatait az amerikai elnökkel elfogadtatni. Az angol miniszterelnök ellenezte a Molotov–Ribbentrop-paktum következtében létrejött 1941-es szovjet nyugati határok elismerését, mert az ellentmondott volna az alig pár hónapja elfogadott Atlanti Charta elveinek és az Egyesült Nemzetek nyilatkozatának.²⁷ Az Atlanti Charta területi és politikai elveit szovjet részről kezdetektől fenntartással fogadták.²⁸ A győzelem előfeltételének Churchill és Rooseveltt ugyanakkor a *szövetséges egység* fenntartását tekintette. Az Egyesült Nemzetek ezért az ellenséggel külön fegyverszünet vagy különbéke²⁹ kötését tiltó nyilatkozatot bocsátott ki.³⁰

Az amerikai elnök – Pearl Harbor ellenére – mindenekelőtt Németország és „csatlósai” legyőzését tartotta szem előtt. Rooseveltt elvetette a versailles-i békerendszert és hevesen ellenezte az ahhoz vezető titkos szerződések megkötését, mert azokat a második világháborús katasztrófa fő okozójának tartotta. Az amerikai elnök az ellenség legyőzése előtt nem kívánt a békerendezésről vitát nyitni, mert az szétfeszíthette a „furcsa szövetséget.”³¹ Rooseveltt Atlanti Charta elveinek félretételében a balti államok szovjet bekebelezésének

²⁶ Eden, (akárcsak Churchill) a sztálini Szovjetunióval szembeni második világháború alatti „appeasement” politikáját a hidegháború idején írt visszaemlékezéseiben próbálta mentegetni, illetve feledtetni. Az 1941. december 16-i moszkvai tárgyalás orosz jegyzőkönyve szerint az angol külügyminiszter jogosnak tartotta, hogy Kelet-Poroszországot Lengyelországhoz csatolják. Eden vetette fel, hogy újabb német agresszió megelőzésére Németország angol–szovjet – és amennyiben ebben részt vennének – amerikai katonai ellenőrzésére lesz szükség. Az angol külügyminiszter Németország felosztását sem ellenezte, de ezt inkább a szeparatista mozgalmak, Ausztria, esetleg Bajorország és a Rajna-vidék függetlenségének támogatásával kívánta elérni.

²⁷ Denis DELETANT (2016): *British Clandestine Activities in Romania during the Second World War*. London, Palgrave MacMillan. 92.

²⁸ Churchill és Roosevelt 1941. augusztus 14-én kinyilvánították: „Először, országaikat sem területileg, sem más módon nem kívánják gyarapítani. Másodszor, nem kívánnak olyan területi változásokat, amelyek nincsenek összhangban az érintett népek szabadon kinyilvánított óhajával. Harmadszor, tiszteletben tartják minden népnek azt a jogát, hogy megválaszthassa, milyen kormányzati formában kíván élni; továbbá azt kívánják, hogy helyreállíttassanak mindazon népek szuverén jogai és önkormányzata, amelyeket erőszakkal fosztottak meg ezektől.” Ivan Majszkij londoni szovjet nagykövet 1941. szeptember 24-én a következő nyilatkozattal csatlakozott kormánya nevében a Chartához: „The Soviet Union defends the right of every nation to the independence and territorial integrity of its country and its right to establish such a social order and to choose such a form of government as it deems opportune and necessary for the better promotion of its economic and cultural prosperity.” *Department of State Bulletin*, September 27, 1941. (1942). Washington, DC, Government Printing Office.; Ivan MAĬSKI (2017): *Journal 1932–1945*. Paris, Les Belles Lettres. 560–561.

²⁹ Volkogonov és Szudoplatov – Berijára hivatkozva –, valamint Zsukov szerint Sztálin 1941. október 7-én akart a moszkvai bolgár követen keresztül a németekhez fordulni békekötés ügyében. P. SUDOPLATOV (1994): *Special Tasks. The Memoirs of an Unwanted Witness*. New York, Little Brown. 145–146.

³⁰ US DEPARTMENT OF STATE (1942): *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1942. General; the British Commonwealth; the Far East*. Washington, DC, Government Printing Office. 25–26.

³¹ John Deane tábornok, a moszkvai amerikai katonai misszió vezetője nevezte így visszaemlékezésében a szovjet–amerikai–angol szövetséget. John R. DEANE (1947): *The Strange Alliance*. London, J. Murray.

jóváhagyását látta. Churchill ugyan hajlott arra, hogy a szovjet nyugati határokat az angol–szovjet szövetségi szerződésben ismerjék el, de a szovjet külügyminiszter washingtoni és londoni útján ehhez nem tudta megszerezni az amerikai támogatást. Molotov és Eden Londonban a szerződést 1942. május 26-án a területi klauzulák nélkül, de a különbékét tiltó cikkellyel írták alá.³² Sztálin átmenetileg feladta a titkos jegyzőkönyvben foglalt békecélok szerződésbe foglalt elismerésének erőltetését. A megfelelő alkalomra várt, hogy szövetségeseit *fait accompli* (kész helyzet) elé állítva vethesse fel újra a határok és az érdekszférák kérdését. Ez a pillanat Churchill és Eden 1944. október 9-e és 18-a közötti moszkvai látogatásán érkezett el.³³

Sztálin területi és jóvátételi rendelkezésekkel kívánta büntetni az ellene harcoló államokat,³⁴ sőt még a Szovjetunióval hadiállapotban nem lévő Bulgáriát³⁵ is. Paradox módon az angol beleszólást a szovjetellenes háborúban részt vevő államok fegyverszüneti és békefeltételeibe az tette lehetővé, hogy Nagy-Britannia a szovjet kormány nyomására üzent hadat 1941. december 7-én Finnországnak, Romániának és Magyarországnak.³⁶ Sztálin arra törekedett, hogy Lengyelországból és Csehszlovákiából németellenes *cordon sanitaire-t* hozzon létre, ám ehhez szükségesnek látta, hogy az 1941-es szovjet–lengyel határt – a Curzonvonalat módosítva – visszaállítsa, Lengyelország területét Németország rovására megnövelje, erről a területről a németeket „evakuálja”, s a balti államokat újra bekebelezze. Közvetve az előbbiből következett, hogy Ausztriát és a „csatlósokat” Németországról leválassza, és befolyása alá vonja, Magyarországot „háborús magatartásáért”³⁷ megbüntesse, Csehszlovákia és Románia területét a magyar területek rovására kiterjessze, a háború előtti magyar–jugoszláv határt helyreállítsa. Sztálin Finnországot és Romániát már ekkor katonai ellenőrzése alá és a szövetségi rendszerébe kívánta vonni, míg Magyarország és Bulgária szovjet érdekszférába tartozását csak 1944 őszén döntötték el a hadiesemények, amit Churchill és Sztálin „százalékos megállapodása” szentesített.

Majszkij³⁸ londoni búcsúlátogatása alkalmával fejtette ki Edennek, hogy a kontinenst *két érdekszférára* lehetne osztani: a szovjetre keleten, angol–amerikaira nyugaton. Az egyik lehetőség – állította a nagykövet –, hogy a szovjeteket kizárnák Nyugat-Európából

³² Uo. 93. LAUFER–KINYIN 1996, 14–18. MAĚSKI 2017, 694–702.

³³ LAUFER–KINYIN 1996, 560–568.

³⁴ Németországot, Olaszországot, Finnországot, Romániát, Magyarországot.

³⁵ Bulgária eszerint Burgasztól délre átengedte volna – a háborúban ekkor semleges – Törökországnak a törökök (pomákok) lakta területeket, és Niš környékén területet enged át Jugoszláviának. LAUFER–KINYIN 1996, 125.

³⁶ DELETANT 2016, 90–93. Hitler viszont 1941. december 12–13-án Románia, Magyarország és Bulgária hadüzenetét kényszerítette ki az Egyesült Államokkal, illetve Bulgária hadüzenetét Nagy-Britanniával szemben.

³⁷ Ebbe a sztálini büntető szándékba illik Molotov 1943. június 7-i levele: „A szovjet kormány úgy véli, hogy azért a fegyveres segítségért, amelyet Magyarország Németországnak nyújtott, valamint azokért a gyilkosságokért és erőszakos cselekményekért, fosztogatásokért és gyalázatoságokért, amelyeket a megszállt területeken követtek el, a felelősséget nemcsak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.” JUHÁSZ Gyula (1978): *Magyar–brit tárgyalások 1943-ban*. Budapest, Kossuth. 158–159. Ez a tétel nagy hangsúlyt kapott Beneš 1943. decemberi moszkvai látogatásán. 1943. december 30-át, a feltétel nélküli megadás szovjet feladását követően többé nem említik a szövetségeseikkel folytatott magyar fegyverszüneti tárgyalásokon. LAUFER–KINYIN 1996, 329–330.

³⁸ Lásd a Függelék 4. sz. fényképét: Churchill és Majszkij londoni szovjet nagykövet.

és a Földközi-tengerről, amit hasonló módon viszonzónának az angolszászoknak Kelet-Európában. A szovjet kormány nem ezt a megoldást részesítette előnyben. Moszkva Európát *egy és oszthatatlan* területnek tekintve azt kívánta, hogy a szövetségesek mindegyike fogadja el a „másik érdekeltségét a kontinens mindegyik részén.”³⁹

Az első legyőzött állammal, Olaszországgal kötendő fegyverszünet kidolgozása és ellenőrzése lett a „főpróbája” az angol–amerikai–szovjet együttműködésnek. Az angol–amerikai csapatok 1943. július 10-én partra szálltak Szicíliában. Mussolini július 25-i bukását hamarosan követte Badoglio kormányának fegyverszünetkérése. Eisenhower, a szövetséges haderő vezénylő tábornoka tüstént különbékét⁴⁰ ajánlott fel az olasz átállás elérésére. A brit Foreign Office már 1943. július 1-jén olyan fegyverszüneti irányelveket kívánt elfogadtatni, hogy függetlenül attól, melyik szövetséges hadsereg győzi le és szállja meg az ellenséges állam területét, fegyverszünetét a három szövetséges nagyhatalom együttesen határozza meg és háromoldalú, angol–amerikai–szovjet ellenőrzést vezetnek be.⁴¹ Az angol diplomácia azt tervezte, hogy az Egyesült Nemzetek Európai Bizottsága intézményesítésével megvalósítja az angol–amerikai–szovjet „direktóriumot”. A Foreign Office ezt tartotta a „lehető legjobb megoldásnak” Európa keleti (szovjet) és „nyugati” (angol–amerikai) szférára osztásának megakadályozására.

Az olasz „főpróbán” a *háromoldalú* együttműködés elbukott. Az angol Foreign Office az amerikai State Department diplomataival együtt szövegezte meg az olasz fegyverszüneti feltételeket. Csakhogy az 1943. szeptemberi kettős,⁴² az amerikai „rövid” – katonai megadási – és angol „hosszú” – politikai, gazdasági, megszállási, jóvátételi feltételeket magában foglaló – *fegyverszünet feltételeinek meghatározásából, mi több, az aláírásából kimaradt a Szovjetunió*, holott az Egyesült Nemzetek nyilatkozata és az 1942. májusi angol–szovjet szövetségi szerződés is kizárta az ellenséggel különbéke megkötésének lehetőségét. A szövetségesek háború alatti egységét a külön fegyverszünetek és a különbékék veszélyeztették a legjobban. Márpedig Sztálin azt látta, hogy miközben angol–amerikai részről rendre visszautasítják a számára létfontosságúnak ítélt nyugati határok elismerését, a szovjet „biztonsági övezet” magában foglaló béketerveit, angol és amerikai részről *külön fegyverszünetet* kötnek Olaszországgal, ahol a Szovjetuniónak semmiféle beleszólást nem biztosítanak. Az Eisenhower tábornok főparancsnoksága alatt működő kétoldalú, angol–amerikai Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett a háború végéig elhúzódó olasz hadműveletek idején a szovjet katonatisztek csak megfigyelői szerepet tölthettek be. *Az angol–amerikai kizárólagosság* az olasz fegyverszünetek feltételeinek meghatározásában és az olaszországi szövetséges ellenőrzésben szovjet szempontból *precedenst* teremtett. Molotov szovjet külügyi népbiztos 1944 őszén lépten-nyomon

³⁹ FÜLÖP Mihály (2005): Az Európai Tanácsadó Bizottság (1943–1945). A genezis és az olaszországi precedens. *Múltunk*, 50. évf. 2. sz. 26–27. National Archives (Kew, United Kingdom) Public Record Office, Foreign Office iratai között: PRO FO N 4977/66/38 (36956). MAISKI 2017, 560–583.

⁴⁰ Ezzel szemben az olasz fegyveres erők feltétel nélküli megadása az 1 (A) cikkbe került a 44 cikkből álló politikai, gazdasági és pénzügyi feltételeket tartalmazó 1943. szeptember 29-i máltai angol megadási okmányba. Online: <http://avalon.law.yale.edu/wwii/italy03.asp>.

⁴¹ A kérdést tanulmánykötetünkben Cseh Gergő Bendegúz exponálja.

⁴² The Avalon project. A 12 cikkből álló 1943. szeptember 3-i rövid, amerikai katonai megadási olasz fegyverszünet. Online: <http://avalon.law.yale.edu/wwii/italy01.asp>.

hivatkozott az angolok és az amerikaiak által megvalósított olaszországi gyakorlatra *a szovjet kizárólagosság* igazolására a román, a finn, a bolgár és a magyar fegyverszünet feltételeinek és ellenőrzésének tárgyalásánál.

Fegyverszünetek, kapitulációk⁴³ (1943–1945)

A három szövetséges nagyhatalom a moszkvai külügyminiszteri értekezlet (1943. október 18. – november 1.) és Sztálin, Truman, Churchill/Attlee potsdami⁴⁴ konferenciája (1945. július 17. – augusztus 2.) közötti időszakban a fegyverszüneti egyezmények és kapitulációs okmányok kidolgozásával vetették meg az európai politikai és területi rend alapjait. A szovjet–angol tárgyalásokból rajzolódott ki a békerendezés *büntető* jellege. A Roosevelt és Churchill casablancai értekezletén meghirdetett *feltétel nélküli megadás*⁴⁵ elve azt jelentette, hogy a háborúból kiválni készülő ellenséges államok nem számíthattak tárgyalásos békére, a győztesek teljesen szabad kezet kaptak velük szemben. Sztálin ezért ragaszkodott 1943 nyarán a magyar kormánnyal szemben az elv elfogadtatásához a szövetségesek fegyverszünet-kötési *előfeltételeként*. Veress László a „kapitulációs csoport” (Kállay, Keresztes-Fischer, Szegedy-Maszáék és Szombathelyi Ferenc) nevében kénytelen-kelletlen 1943. szeptember 9-án aláírta azt a kitételt, hogy a „magyar kormány a megfelelő pillanatban nyilvánosan bejelenti a feltétel nélküli megadás elfogadását.”⁴⁶

A Berlin–Róma-tengely összeomlását követően a szövetséges nagyhatalmak külügyminisztériumaiban előbb Olaszország, majd – szovjet⁴⁷ kezdeményezésre – Finnország, Románia, Bulgária és Magyarország⁴⁸ esetében felülvizsgálták a feltétel nélküli megadás alkalmazását.⁴⁹ A casablancai elv (unconditional surrender) olyan értelemben érvényesült, hogy a győztes nagyhatalmak, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Szovjetunió *egymás között* tárgyalták meg a fegyverszüneti (és később a béke-) feltételeket. A legyőzött államoknak a szövetséges nagyhatalmak *diktátumát* vita nélkül kellett elfogadnia.

⁴³ A témakörben több írást jelentettem meg, amik közül kiemelném FÜLÖP Mihály: *Az Európai Tanácsadó Bizottság (1943–1945) I–III. Múltunkban* megjelent tanulmányaim: I. FÜLÖP 2005; II. FÜLÖP Mihály (2006): *Az Európai Tanácsadó Bizottság (1943–1945)*. A németországi megszállási övezetek. *Múltunk*, 51. évf. 1. sz. 4–40; III. FÜLÖP 2009a; FÜLÖP Mihály (2009b): A román kiugrás és a fegyverszünet. *Századok Füzetek*, 144. évf. 2. sz. 63–98; FÜLÖP Mihály (2011): A bolgár kiugrás. *Napút*, 23. évf. 9. sz. 104–125; FÜLÖP Mihály (2017): Kilépni nehéz. Kiugrások, kapitulációk 1943–1944. *Rubicon*, 27. évf. 5. sz. 10–13.

⁴⁴ Lásd a Függelék 6. sz. fényképét: Sztálin, Harry Truman és Winston Churchill a potsdami konferencián.

⁴⁵ Unconditional surrender.

⁴⁶ JUHÁSZ 1978, 236.

⁴⁷ Az 1943. december 30-i szovjet emlékirat szövege: LAUFER–KINYIN 1996, 329–330.

⁴⁸ US DEPARTMENT OF STATE (1944): *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1944: General*. Volume I. Washington, DC, Government Printing Office. 580–613. Application of the principle of unconditional surrender to Bulgaria, Hungary, and Romania.

⁴⁹ Ennek az sem mond ellent, hogy a Teheránban elhatározott szövetséges elterelő stratégia értelmében a normandiai partraszállás sikeres megvalósítása érdekében igyekeztek minél több német erőt lekötni az olasz hadszíntéren és a Földközi-tenger keleti medencéjében, a Balkán-félszigeten, ezért biztatták Magyarországot, Romániát és Bulgáriát kiugrásra, azonnali, feltétel nélküli fegyverletételre, még országaik német megszállásának árán is. US DEPARTMENT OF STATE (1943): *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1943: The conferences at Tehran and Cairo, 1943*. Washington, DC, Government Printing Office.

Amikor viszont az átállás pillanata elkövetkezett, a legyőzött ellenségek mindegyikének, Romániának, Finnországnak, Bulgáriának és Magyarországnak *megadási feltételeket* szabtak. A szövetséges nagyhatalmak béke-előkészítő bizottságai és külügyminisztériumainak tervező részlegei⁵⁰ 1944 januárjától a német megadás feltételeit⁵¹ is kidolgozták.

A moszkvai értekezleten Cordell Hull amerikai, Anthony Eden⁵² angol és a házigazda, Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter – angol kezdeményezésre – vitatta meg a „három nagy szövetséges politikájának összehangolását Európa egészére nézve.”⁵³ Eden Moszkvában szembesült Európa háromoldalú, paritásos irányításának kudarcával: a finn, a román és a magyar béketaogatódzások⁵⁴ a szovjet kormány hatáskörébe kerültek. Az angol kelet- és délkelet-európai konföderációs terveket a szovjetek elvetették. E. Beneš, a londoni csehszlovák kormány elnöke – az addigi angol ellenkezés dacára – 1943 decemberében Moszkvába utazhatott, s e látogatást a szovjet–csehszlovák barátsági, kölcsönös segítségnyújtási és együttműködési szerződés aláírása zárta.⁵⁵

Az Európai Tanácsadó Bizottság és a német–osztrák kérdés

A moszkvai külügyminiszteri értekezleten létrehozott londoni székhelyű Európai Tanácsadó Bizottság (European Advisory Commission – EAC)⁵⁶ feladata a német, a „balkáni” (a román, a bolgár és a magyar) megadási okmányok, a fegyverszünet-ellenőrzési rendszerek, a megszállási övezetekre osztás kidolgozása lett. A fő kérdésben, Németország közös megszállása ügyében ugyanis a Három Nagy *rákényszerült* arra, hogy az alapvető kérdésekben *előre* megegyezzen. Hadseregeik óhatatlanul német területen találkoztak. Ha nem határolják el előre, *meddig* nyomulnak előre, versenyfutásuk óhatatlanul fegyveres összecsapássá alakult volna. A szövetségesek normandiai partraszállásáig⁵⁷ terjedő

⁵⁰ Nagy-Britanniában az úgynevezett Attlee-bizottság, a Foreign Office Economic and Reconstruction Department, az Egyesült Államokban a State Department 1942 eleje óta működő, különböző elnevezéseket magára öltő, háború utáni tervezéssel foglalkozó bizottságai, és az Office for European Affairs, a Szovjetunióban 1943 őszétől a külügyi népbiztosság, Narodnyij Komisszariat Inosztranyih Del SzSzSzR (NKID) melletti Litvinov béke-előkészítő, Majszkij jóvátételi, 1944 nyarán alakított fegyverszüneti (Vorosilov) bizottságai.

⁵¹ *FRUS 1944.* 484–579. Consideration of the application of “unconditional surrender” terms to Germany; unofficial peace feelers from Germany.

⁵² Lásd a Függelék 3. sz. fényképét: Eden, Molotov és Vorosilov Teheránban.

⁵³ Antony Eden brit külügyminiszter napirendi javaslata a moszkvai külügyminiszteri értekezletre 1943. szeptember 18-án: „3. Közös felelősség Európáért versus külön felelősségi övezetek. [...] 5. Nagy és kis szövetségesek megegyezése a háború utáni kérdésekről. 6. Elvi egyezség Németországról és más ellenséges országokról. A/ Fegyverszüneti időszakban, például valamilyen bizottság felügyelete alatt stb. B/ Bekerendezésnél, például határok, katonai megszállás, leszerelés, jóvátétel, német kormány decentralizációja stb. [...] 11. Lengyelország, Görögország, a dunai és balkáni államok jövője, beleértve a konföderációk kérdését.” *FRUS 1943.* 536.

⁵⁴ JUHÁSZ 1978, 29–41.

⁵⁵ Tanulmánykötetünkben Szarka László, Popély Árpád és Zseliczky Béla tárgyalja Csehszlovákia Magyarországgal szembeni politikáját.

⁵⁶ *FRUS 1944.* Participation by the United States in the work of the European Advisory Commission 1–483.

⁵⁷ 1944. június 6.

időszakban lehetőség nyílt arra, hogy a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok kialakítsa háromoldalú Németország-politikáját, összehangolja a háború utánra szóló terveit. Az Európai Tanácsadó Bizottság (a továbbiakban ETB)⁵⁸ megszállási övezetekre vonatkozó egyezségei Berlin négyhatalmi, fél évszázadig tartó megszállásához, Németország és Európa kettéhasításához vezettek. Az Európai Tanácsadó Bizottság tárgyalásaival viszont sikerült elkerülni a háború végén Németország minél nagyobb részének, fővárosának, Európa szívének megszerzéséért folytatott katonai versenyfutást, az újabb háborús összeecsapás bekövetkeztét, a béke azonnali összeomlását. A londoni tárgyalási fórum elhatárolta a németországi szövetséges megszállási övezeteket, megfogalmazta a német megadási okmányt, a berlini Szövetséges Ellenőrző Testület és a bécsi Szövetséges Ellenőrző Bizottság alapokmányát, hat kiegészítő egyezményt, az ausztriai szövetséges ellenőrzés és megszállási övezetekre osztás szerződéseit.

William Strang angol külügyminiszter-helyettes 1944. január 15-én terjesztette a Bizottság tagjai elé a Németország feltétel nélküli megadására, háromhatalmi megszállására, a fegyverszünet végrehajtására vonatkozó javaslatait. A német fegyverszünet tervezete a Foreign Office 1943. július 1-jei rendezőelveiből, az olasz fegyverszünet végrehajtásának tapasztalatából és Cordell Hull Moszkvában 1943 októberében előterjesztett javaslatából indult ki. Tizenhat cikkelyben írta elő a feltétel nélküli megadást, a fegyveres erők (ha szükséges, a német lakosság) 1937-es határok mögé történő visszavonását, lefegyverzését és feloszlátását, a náci szervezetek feloszlátását, a bűnösök megbüntetését, a jóvátételt, a visszaszolgáltatást és a kártérítés fizetését, a hadi- és politikai foglyok, internáltak és külföldiek szabadon bocsátását, a „nagy, ellenséges és csődbe jutott ország” teljes politikai ellenőrzését. Ausztriát megkülönböztetett elbánásban kívánta részesíteni, vagyis a feltételek jelentős részét nem lehetett a „szabad és független”⁵⁹ országra alkalmazni.⁶⁰

Strang katonai megszállási tervezetében a teljes és különálló zónákra osztott megszállás mellett foglalt állást. A háromhatalmi megszállást Ausztria leválasztása, Kelet-Poroszország, Danzig és esetleg más térségek Lengyelországnak juttatása, a kis szomszédok bevonulási szándékának megakadályozása, határváltoztatások, tömeges lakosságkielepítések végrehajtása indokolta. A terv szerint Németországot előbb két, majd három megszállási zónára osztják. Az 1943. november 23-i „Attlee-terv” (The Military Occupation of Germany) Gladwyn Jebb⁶¹ szeptember 9-e és 24-e között előterjesztett javaslatain alapult, és kisebb módosítások után, 1944. január 8-án kormányálláspontként került az ETB angol képviselője elé.⁶² A „lényegében egyenlő nagyságú” angol, amerikai és szovjet megszállási övezetek határaitól „az ellenségeskedések befejezése előtt egyeznek meg, következésképpen nem függenek azoktól az állásoktól, amelyeket

⁵⁸ A negyedik tag, Franciaország 1944. novemberi felvétele érdemileg már nem változtatott döntésein.

⁵⁹ Az 1943. október 30-i nyilatkozatot a független és demokratikus Ausztria helyreállításáról lásd *FRUS* 1943. General. 761.

⁶⁰ *FRUS* 1944. I. 112–114.

⁶¹ Gladwyn JEBB (1972): *The Memoirs of Lord Gladwyn*. London, Weidenfeld and Nicolson. 132.

⁶² Tony SHARP (1975): *The Wartime Alliance and the Zonal Division of Germany*. Oxford, Clarendon. 36–39, 52–53.

a három fő szövetséges a harcok megszűnésének pillanatában érnek el”.⁶³ A Foreign Office tervezői 1943 nyarán két végletől tartottak: a Szovjetunió egyedül diktálhatja a német megadási feltételeket, illetve megáll határainál, és különbékét köt Hitlerrel. A terv ezért a Szovjetuniónak juttatta Németország nagyobbik felét és fővárosát, Nagy-Britanniának a Ruhr-vidéket magában foglaló, számára biztonsági okok miatt létfontosságú északnyugati övezetet az összes kikötővel, az Egyesült Államoknak a Saar-vidéket, a kisebb, délnyugati zónát, amihez a paritás jegyében hozzákanyarították Ausztriát.

Sztálin azonnal felismerte az angol tervezet (világ)történelmi jelentőségét, mivelhogy az Attlee-bizottság Európa keleti – a későbbi NSzK–NDK határig terjedő – felét a szovjet befolyási övezetbe utalja, jóval azelőtt, hogy a Vörös Hadsereg elérné a főellenség területét. Berlin ostromáért a Vörös Hadseregnek kellett meghoznia az áldozatot, de ezzel Sztálin magának követelhetette a győzelem oroszlánrészét, a német jövő meghatározásában a főváros és az ország nagyobbik részének ellenőrzésével előnyös helyzetbe került, szabad kezet kapott a német–lengyel határ megvonásában, Európa keleti felében minden vitás kérdést a maga javára dönthetett el. Guszev londoni szovjet nagykövet 1944. február 15-én küldte el kormánya válaszát az angol javaslatra. *A zónahatárok leírása, Berlin jövőbeli státusa szó szerint egyezett az angol tervvel.*⁶⁴

A német kapitulációs okmány 1944. június 9-én⁶⁵ történt elfogadása után a szövetségesek között kibontakozó vita az *ausztriai megszállási övezetekről közvetlenül érintette Magyarország nemzetközi státuszát*. Szovjet részről 1944. július 1-jén terjesztették az Európai Tanácsadó Bizottság elé azt a tervezetet, ami Ausztria 1937. december 31-i határai közötti helyreállításáról és háromhatalmi, *közös* megszállásáról szóló elvi megegyezést tartalmazta. A Foreign Office ezzel szemben Ausztria megszállását három egyenlő méretű övezetben képzelte el. Rooseveltt egyenesen megtiltotta a londoni Európai Tanácsadó Bizottságban „titokban egy új világot építő” diplomatáinak, hogy belemenjenek Ausztria és a Balkán megszállásába, majd nagy nehezen elfogadta, hogy „jelképes” erőt azért küldjenek oda. Guszev értetlensége láttán John Winant,⁶⁶ az amerikai EAC képviselő elmagyarázta, hogy az Egyesült Államok *nem* vesz részt Ausztria megszállásában, de azért egy „kis” csapatot küldeni fog. Rooseveltt és Churchill levélváltása az Európai Tanácsadó Bizottság németországi és ausztriai megszállási övezetek felosztásáról az amerikai elnök teljes érdektelenségét mutatta az európai, különösen a francia, az olasz és a balkáni ügyek iránt.⁶⁷ Mindazonáltal Rooseveltt nem hagyta jóvá az angol miniszterelnök 1944. májusi javaslatát a hadművelleti területek

⁶³ JEBB 1972, 141. Kiemelés tőlem – F. M.

⁶⁴ FRUS (1944). I. 177. 192. Lásd a Függelékben a 12. számú, Franklin D. Roosevelt elnök 1943-as javaslatát, az 1944. februári szovjet javaslatot, és a kettő különbségét mutató térképet.

⁶⁵ A londoni lengyel, csehszlovák, jugoszláv, holland, belga, luxemburgi, norvég, valamint a partraszállás után francia ideiglenes kormánnyá alakuló Comité Français de Libération National részére 1944. július 25-én küldték meg a feltétel nélküli megadás okmányát. Az Európai Tanácsadó Bizottság 1944. július 25-i ülése. National Archives and Record Administration, College Park, Maryland, NARA, EAC.

⁶⁶ Winant 1944. július 1-jei és 17-i távirata. FRUS (1944). I. 237–239, 450.

⁶⁷ Például Rooseveltt 1944. február 21-i távirata: „Az Egyesült Államok a legnagyobb örömmel fogja visszavonni összes fegyveres erőit Európából, amilyen hamar ez lehetséges.” FRUS (1944). 184. Fülöp 2006, 29–30.

elhatárolására, miszerint Görögországban az angol, Romániában a szovjet kormány vezető szerepét ismerjék el,⁶⁸ mert ez a háromoldalú szövetséges együttműködés helyett érdekszféra-felosztáshoz vezetett.

Sztálin a háború kezdetétől a szovjet béke-előkészítés központi kérdésének tekintette Németország jóvátétellel büntetését. Majszkij bizottsága Versailles-típusú háborús felelősségi cikkellyel igazolta a németek által okozott károk megtérítését. Ennek részeként a német fegyveres erők tagjainak összességét hadifogolynak nyilvánították. Majszkij 1943. november 10-én, illetve 1944. március 3-án azt javasolta, hogy „ki kell hozni Németországból, amit az »éhezési küszöb« felett lehet”, és „biztosítani kell, hogy népe számára a munka a kényszermunkával legyen egyenlő”.⁶⁹ Majszkij Jaltában Németországgal szembeni jóvátételi követelésként 20 milliárd dollárt terjesztett elő a gazdaság békebeli teljesítményének két-háromszorosan eltúlzott adatai alapján, teljesen figyelmen kívül hagyva a háborús pusztításokat, a milliósámra menekülőket és kiűzötteket. *Sztálin a Németországot büntető összeghez mérte a csatlósoktól követelt jóvátétel mértékét:* a finn előzetes fegyverszüneti tárgyalásoknál 600 millió dollárt, a magyar esetben eredetileg 400 millió dollárt, a román fegyverszüneti egyezményben 300 millió dollárt terjesztett elő. Churchill (és Roosevelt) Teheránban és Jaltában egyaránt ellenezte a jóvátétel fizetését. Sztálin Jaltát követően határozta el, hogy a Vörös Hadsereg előre nyomulásával egy időben a felszabadított-megszállt területekről hadizsákmányként szállíttat el minden ipari berendezést és értéket, ezzel „természetben” behajtva azt a jóvátételt, amit angol–amerikai szövetségese megtagadott tőle.

1944 őszétől a Vörös Hadsereg katonai előre nyomulása Európa keleti felében gyökeresen megváltoztatta az erőviszonyokat. A Köztes-Európára vonatkozó angol és amerikai külügyi tervezés teljesen értelmét veszítette, mivel katonai jelenlét híján, úgysem tudtak elképzeléseiknek érvényt szerezni. Attól a pillanattól kezdve, hogy a szövetségesek partra szálltak Normandiában – miközben a Vörös Hadsereg alakulatai elérték a román, a finn és a magyar határt –, szoros kölcsönhatás figyelhető meg a hadműveletek és az Európai Tanácsadó Bizottság tárgyalásai, illetve az egyezmények formálódása között. Ez konkrét példákkal igazolható. Szovjet részről – több mint féléves halogatást követően – a német megszállási övezetekről szóló egyezményt 1944. szeptember 12-én sietve aláírták. Sztálin jó előre biztosítani kívánta magának az akkori Németország felére kiterjedő zónáját, mielőtt a Vörös Hadsereg azt ténylegesen elfoglalhatta volna. Mindez fordítva többszörösen igazolódott: a végső megegyezést az Európai Tanácsadó Bizottságban késleltette az amerikai–angol, valamint a szovjet hadsereg versenyfutása 1944 őszén a Balkánért, a háború utolsó szakaszában pedig Berlinért, Ausztria minél nagyobb részének megszerzéséért, Triesztért, Csehszlovákia területének ellenőrzéséért.

⁶⁸ FÜLÖP 2011, 115.

⁶⁹ Majszkij jóvátételi előterjesztéseit lásd: LAUFER–KINYIN 1996, 554–558, 576–594, 601–604; Vojtech MASTNY (1996): *Soviet Plans for Postwar Europe*. Firenze, 1996. június 14. (Előadás a The Failure of Peace in Europe 1943–1948 konferencián.) Szmirnov és Vlagyimir Szemjonov, a szovjet külügyminisztérium német főosztályáról ugyanakkor felhívta Visinszkij külügyi népbiztoshelyettes figyelmét: „a többi megszálló hatalom együttműködése lényeges ahhoz, hogy a Szovjetunió biztosítsa az ország erőforrásainak kiaknázását.” Uo. 7.

A szövetségesek között vita támadt csapataiknak az előre meghatározott övezethatárookra való visszavonását illetően, a Bécs és Berlin nyugati zónáiba való bevonulás kérdésében, az amerikai és az angol zónákból a francia övezetek kihatása miatt.

A „szovjet” fegyverszünetek

A Vörös Hadsereg előretörése bizonyossá tette, hogy Németország „csatlósai” egyedül a Szovjetunióknak adhatják meg magukat. Bekövetkezett az, amit az angol diplomaták előre láttak, és aminek elkerülésére mindent megtettek. A Szovjetunió az ellene harcoló „csatlósok” fegyverszüneti tárgyalásait a londoni Európai Tanácsadó Bizottság fórumáról Moszkvába „telepítette át”.

A három állam- és kormányfő Teheránban⁷⁰ az utolsó napon⁷¹ tárgyalta meg a finn fegyverszünet feltételeit. Sztálin kivételesen fontosnak tartotta Finnország „kiütését” a háborúból. Különleges jelentőséget tulajdonított annak, hogy Finnországot semlegesítse, Németországról leválassza. Sztálin teheráni békefeltételei az 1940-es finn békeszerződés helyreállítására, a jóvátételre, a Németországgal való szakításra, a németek Finnországból való kiűzésére, a finn hadsereg újjászervezésére vonatkoztak. Churchill és Rooseveltnél a finn függetlenség fenntartását kérte a szovjet diktátortól. Az angol miniszterelnök elismerte a Szovjetunió vezető szerepét a Balti-tenger térségében, különösen a tengeren és a levegőben. Sztálin tartós különbéké megkötésére és Finnország megbüntetésére törekedett. A magát megadó ellenségtől megkövetelte katonai, területi és jóvátételi feltételei vita nélküli elfogadását.

Paasikivi volt finn elnök és moszkvai követ 1944. február 12-én tárgyalásokat kezdett Kollontaj asszonnyal,⁷² majd 21-én vette kézhez Stockholmban a fegyverszüneti feltételeket. A szovjet kormány a feltételeket nyilvánosságra hozta. Veress László február közepén közölte a S.O.E.⁷³ kapcsolatával, hogy „Budapesten rendkívül gondosan figyelik Finnország ügyét és Kállay minden tizenöt percben hírt kér Finnországról”.⁷⁴ A budapesti „kapitulációs csoport” a finn példán bátorodott fel, amikor elhatározta az oroszokkal való közvetlen kapcsolatba lépést, a megadási ajánlata realizálására – angol közvetítéssel – elintézné „néhány, még mindig a keleti fronton álló és visszavonulni képtelen magyar hadosztály fegyverletételét az oroszok előtt”.⁷⁵ Köztes-Európában a bukaresti, a budapesti és a szófiai kormány és az ellenzéki csoportok Paasikivi tárgyalásain keresztül próbálták felmérni, hogy mire számíthatnak a győztes Szovjetunió részéről.

⁷⁰ Lásd a Függelék 2. sz. fényképét: Sztálin, Franklin D. Roosevelt és Winston Churchill a teheráni konferencián.

⁷¹ *FRUS* (1943). The Conferences at Cairo and Tehran 1943. 590–592.

⁷² Alekszandra Mihajlovna Kollontaj (1872–1952), orosz bolsevik forradalmár, népjóléti népbiztos, 1930–1945 között a Szovjetunió stockholmi nagykövete.

⁷³ Special Operations Executive – Churchill által a német megszállás alatt lévő Európa „felforgatására” 1940-ben létrehozott szervezet.

⁷⁴ *JUHÁSZ* 1978, 305.

⁷⁵ *Uo.* 310.

A finn kormány Magyarország német megszállása után, 1944. március 26-án küldte Moszkvába Paasikivit és Carl Enckellt, ahol Molotov szovjet külügyi népbiztos a németekkel való szakításra, a szigorú fegyverszüneti feltételek (1940-es határok, 600 millió dollár jóvátétel) elfogadására akarta rábírni a finn küldötteket. Ha ebbe belemennek, kilátásba helyezte a *szovjet–finn (külön)béke* megkötésének lehetőségét. Molotov úgy tekintette, hogy Finnország pusztá létezése, függetlensége a Szovjetunió nagylelkű *ajándéka*. A finn kormány 1944. április 2-án, a kétszáz tagú parlament 12-én vitatta meg a fegyverszüneti feltételeket és Paasikivi javaslata ellenére azokat nyíltan és egységesen elutasította. Helsinkit egyszerre riasztotta Magyarország német megszállásának példája, illetve a szovjet területi és jóvátételi követelések nagysága.

Mannerheim 1944. augusztus 25-én Kollontaj asszonyon keresztül kért békét a Szovjetuniótól. A szeptember 19-én Moszkvában aláírt fegyverszünet – a román, a bolgár és a magyar kapitulációs okmánnyal összehasonlítva – *Finnország kivételes* helyzetét rögzíti. A jóvátételt 300 millió dollárra mérsékelte; a finn kormányt nem kötelezte Németország elleni hadüzenetre, további háborús részvételre; Finnországot a szovjet csapatok nem szállták meg, vagyis „az orosz medve soha nem jött be”; a finn hadifoglyok hazatérhettek; a fegyverszünet feltételeit beemelték a finn békeszerződésbe.

A Balkán-félsziget és Közép-Európa feletti befolyás megszerzéséért folyó szovjet–angol küzdelemben döntő szerepe volt a román fordulatnak. A kormány és ellenzéke a háborúból kivezető utat az olasz fegyverszünetek megkötésével egy időben kezdte keresni. A béketapogatódzásokat Stockholmon⁷⁶ és Ankarán⁷⁷ keresztül Mihai (Ică) Antonescu miniszterelnök-helyettes, külügyminiszter,⁷⁸ – az akkor 21 esztendőes ifjú uralkodó, Mihály,⁷⁹ Románia királya támogatásával – a történelmi pártok vezetői, Iuliu Maniu, a Nemzeti Parasztpárt,⁸⁰ és Ion I. C. Brătianu, a Nemzeti Liberális Párt⁸¹ elnöke kezdeményezték. Mindkét csoport az angol–amerikai csapatoknak kívánta megadni magát balkáni partraszállásuk alkalmával. Ezzel szemben 1944. április elején a Vörös Hadsereg lépte át az 1941-es szovjet–román határt. Besszarábia és Észak-Bukovina román szempontból végleg elveszett. A szovjet kormány 1944. április 12-i fegyverszüneti feltételeleiben a bécsi döntést igazságtalannak nyilvánította, egyetértett azzal, hogy „Erdély egészét, vagy nagyobb részét a békerendezés megerősítésétől függően visszaszolgáltatassák Romániának, és e cél elérésére a szovjet

⁷⁶ Fred Nanu román követ.

⁷⁷ Alexandru Crețianu követ.

⁷⁸ FÜLÖP Mihály (1994): A királyi Románia és Erdély, 1944–47. Interjú I. Mihály román királlyal, 1993. december 9. *História*, 14. évf. 2. sz. 24–29. Ion Antonescu marsall hallgatólagosan tudomásul vette ezt. Mihály király szerint az utolsó pillanatig, 1944. augusztus 23-a délutánig az volt a kiugrás fő kérdése, hogy Antonescuval, vagy önküle hajtják azt végre. Antonescu hosszas vita után sem volt hajlandó fegyverszünetet kérni, ezért Mihály király az „eltávolításáról” (letartóztatásáról) döntött.

⁷⁹ A 2017. december 5-én elhunyt Mihály király (1921–2017) a fordulat kezdetének 1943. január 24-ét jelölte meg, a sztálingrádi csata idején tartott testőrbálon állapodott meg a történelmi pártok vezetőivel a kiugrásban.

⁸⁰ Partidul Național Țărănesc.

⁸¹ Partidul Național Liberal.

haderő a román haderővel közös hadműveleteket kezdjen a magyarok és németek ellen”.⁸²

Mihály király⁸³ az 1944. augusztus 23-i fordulatot Antonescu marsall letartóztatásával az áprilisi feltételek alapján hajtotta végre. A román hadsereg és az állami apparátus egy emberként állt a király mögé. A román átállás legfőbb mozgatórugója Észak-Erdély „visszaszerzése” volt. A román fordulat teljes meglepetésként érte a román társadalmat, a szövetségeseket és természetesen Hitlert is. Az következett be, amire senki sem számított. Az ifjú uralkodó egyedül, az ellenzék nélkül szállt szembe Ion Antonescuvál. Hitler azonnal elrendelte, hogy „tapossák el a puccsot”. A királyi palotát a német légierő bombázta, a kormány a román nemzeti bank alagsorába, a király és családja vidékre menekült. A román kommunisták arra készültek, hogy a Vörös Hadsereget bevárva, maguk veszik át a hatalmat, valahogy úgy, ahogy két hét múlva ez Szófiában bekövetkezett. Ezzel egy időben a szovjet vezérkar tábornokai (Antonov, Styemenko) is le akartak sújtani a monarchiára, de Sztálin türelemre intette őket: „Idegen király, nem a mi dolgunk. A vele szembeni türelem kedvező hatásúnak tetszik a szövetségeseinkkel való kapcsolatainkban is.”⁸⁴

Molotov 1944. augusztus 25-én értesítette a londoni Európai Tanácsadó Bizottság angol és amerikai képviselőjét arról, hogy a szovjet kormány a fegyverszünetben Magyarország és Románia között az 1937-es (trianoni) határokat kívánja helyreállítani. London akadémikuskodásai miatt a fegyverszüneti tárgyalások Moszkvában szeptember 12-ig húzódtak. A román fegyverszünetben – Churchill beavatkozása nyomán – megerősítették az áprilisi formulát (Erdély egészét, vagy nagyobb részét),⁸⁵ ami sikeres magyar kiugrás esetén elvileg nyitva hagyta a határkérdést. A fegyverszünet aláírásáig 166 ezer román katona esett szovjet hadifogságba. Sztálin viszont véglegesnek⁸⁶ tekintette Magyarország és Románia között a „régí határt”,⁸⁷ a kiugrásra készülő Horthyval elfogadtatta a trianoni magyar–román határ helyreállítását az előzetes fegyverszüneti feltétel 1944.

⁸² A feltételeket Fred Nanu stockholmi román követnek, illetve Kairóban Ştirbey hercegnek adták át. A IV. cikk vonatkozott Erdélyre. Közli FÜLÖP Mihály (2009): A román kiugrás és a fegyverszünet. In PÁL Lajos szerk.: *Századok füzetek* 2. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 79–80.

⁸³ Lásd a Függelék 11. sz. fényképét: I. Mihály román király és Petru Groza.

⁸⁴ Sz. M. STYEMENKO (1975): *A vezérkar a háború éveiben*. Budapest, Zrínyi–Kossuth. 168.

⁸⁵ Article 19. The Allied Governments regard the decision of the Vienna award regarding Transylvania as null and void and are agreed that Transylvania the greater part thereof) should be returned to Romania, subject to confirmation at the peace settlement, and the Soviet Government agrees that Soviet forces shall take part for this purpose in joint military operations with Romania against Germany and Hungary. *FRUS* (1944). Europe. 232.

⁸⁶ BARÁTH Magdolna (2012): Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról. In MAJOROS István szerk.: *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Budapest, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék. 37–50. Elérhető: http://www.grotius.hu/doc/pub/NLSGHG/2013-01-14_barath_magdolna_szovjet-elkepzelesek-a-masodik-vilaghaboru-utani-magyarorszagrol.pdf.

⁸⁷ KOROM Mihály (1981): *Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányának és a fegyverszünet (1944–1945)*. Budapest, Akadémiai. 330; VIDA István (1995): Orosz levéltári források az 1944. őszi moszkvai kormányalakítási tárgyalásokról. In FEITL István szerk.: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944–1945*. Budapest, Politikatörténelmi Alapítvány. Elérhető: http://www.polhist.hu/old/index.php?option=com_content&view=article&id=613&Itemid=139.

október 11-i moszkvai aláírásával.⁸⁸ Churchill és Eden a „százalékos megállapodással” (Romániában 90%-os⁸⁹ szovjet befolyás) szabad kezet adtak a szovjeteknek a román függetlenséget védelmező alkotmányos monarchiával és a történelmi pártokkal szemben. Litvinov⁹⁰ külügyi népbiztoshelyettes 1944. júniusban Sztálinnak és Molotovnak javasolta: Magyarországot és Romániát úgy hajtsák a szovjet politika jármába, hogy Észak-Erdélyt a Vörös Hadsereg „átmenetileg ragadja meg”, az ne kerüljön se magyar, se román uralom alá. A megszállt-felszabadított területek katonai közigazgatása bizonyult annak az emeltyűnek, amivel Sztálin a román politikai rendszert a kifordította a sarkaiból. Visinszkij⁹¹ Bukarestbe küldte az olasz precedens romániai alkalmazására. Észak-Erdélyt 1944. november 12-én szovjet katonai közigazgatás alá helyezték.⁹² Sztálin a terület státuszának kérdését használta fel arra, hogy elősegítse a kommunista hatalomátvételt, a román társadalom Erdély „visszaszerzésének dicsőségét” ne Mihály királynak, a történelmi pártoknak tulajdonítsa, hanem a román baloldálnak. Visinszkij külügyi népbiztoshelyettes a Szovjetunió mint megszálló és fegyverszünetet ellenőrző hatalom nevében 1944 novembere és 1945 márciusa között erőszakkal kényszerítette ki a Sănătescu-, majd a Rădescu-kormány leváltását, a szovjet- (és magyar-) barát Petru Groza kormányfővé kinevezését. Visinszkij *Sztálin „ajándékát,”*⁹³ Észak-Erdélyt 1945. március 13-án adta át Kolozsvárott az általa hatalomra jutott baloldali román kormánynak. Románia sikeres kiugrása ellenére betagozódott a szovjet befolyási övezetbe, osztozott Köztes-Európa többi államának sorsában. Azt kapta jutalomként, amit a többi büntetésként.

A román fordulat következtében a Vörös Hadsereg 1944 augusztusára és szeptemberére kijutott a bolgár⁹⁴ és a magyar⁹⁵ határhoz. Bulgária a második világháború utolsó szakaszáig megvalósította azt a koncepciót, amelyet Teleki Pál Magyarországra nézve kívánatosnak tartott: a *fegyveres semlegességet*. Bulgária volt az egyetlen német „csatlós” állam, amely egyedül az angol–amerikai szövetségesekkel állt hadban, a Szovjetunió ellen nem harcolt. 1943 őszén, az olasz kapitulációt követően az addig jugoszláv (Macedónia) és görög (Trákia) területeket megszálló bolgár hadsereg elfoglalta Szalonikit.⁹⁶

⁸⁸ „Magyarország köteles kiüríteni minden csehszlovák, jugoszláv és román területet, amelyeket az 1937. december 31-i állapot óta szerzett és birtokában tart, köteles visszavonni az összes magyar csapatokat és köztisztviselőket.” Az előzetes feltételt Faragho Gábor vezérezredes írta alá. JUHÁSZ Gyula (1975): *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, Kossuth. 392.

⁸⁹ Oleg A. RZSESEVSKIJ (2003): Operacija „Tolsztoj”. *Novaja i novejszaja isztorija*, No. 10. 104–122.

⁹⁰ Lásd a Függelék 5. sz. fényképét: Litvinov szovjet külügyminiszterhelyettes és felesége.

⁹¹ Lásd a Függelék 10. sz. fényképét: Andrej J. Visinszkij szovjet külügyminiszterhelyettes.

⁹² FÜLÖP Mihály (2009): Egy sikeres kiugrás anatómiája. A szövetségesek és a román átállás. *História*, 31. évf. 8. sz. 17–18.

⁹³ Sarret bukaresti francia ügyvivő 1945. március 14-i jelentését idézi Anna FÜLÖP (2006): *Les relations roumano-hongroises vues du Quai d’Orsay (septembre 1944–décembre 1947)*. Cluj–Kolozsvár, CDER. 58; FÜLÖP Mihály (2008): Sztálin adománya. A Tismanaeanu-jelentésről. *Magyar Kisebbség*, 13. évf. 1–2. sz. 93–105.

⁹⁴ FÜLÖP Mihály (2011): A bolgár kiugrás. *Napút*, 23. évf. 11. sz. 110.

⁹⁵ FÜLÖP Mihály (2010): Churchill, Sztálin és Horthy. In MIKLÓS Péter szerk.: *Újragondolt negyedszázad: Tanulmányok a Horthy-korszakról*. Szeged, Belvedere. 291–307.

⁹⁶ Lásd a Függelék 6. sz. térképét: Bulgária határai 1940–1947.

1944 nyárutóján angol–szovjet versenyfutás kezdődött a Bulgária feletti ellenőrzés megszerzéséért. Churchill szövetségesét, Görögországot⁹⁷ támogatva meg akarta büntetni Bulgáriát. Ez azt jelentette, hogy amennyiben Bulgária angol–amerikai oldalra áll, ki kell ürítenie a „visszatért területeket”, Macedóniát és Trákiát. A szövetségesek oldalára átállás súlyos feltételek vállalását jelentette, anélkül, hogy a nyugatbarát bolgár elit pusztán angol–amerikai részről a Szovjetunióval és a bolgár kommunistákkal szemben biztosították volna.

1944. augusztus 25-én a Bagrianov-kormány fegyverszünetet kért. Mosanov volt nemzetgyűlési elnök Kairóba utazott, hogy az angol–amerikai szövetségesek fegyverszüneti feltételeit átvegye, ámde Bulgária nem akarta átállásával azt kockáztatni, hogy egyszerre keveredjen harcba Németországgal és a Szovjetunióval. Mosanov az angol diplomatáknak azt bizonygatta Kairóban, hogy „a bolgár kormány el akarja kerülni azt, ami Magyarországon történt, ahol az elit jelentős részét börtönbe zárták, a zsidók a legbrutálisabb bánásmódban részesültek”.⁹⁸ A Szovjetunió 1944. szeptember 5-én hadat üzent Bulgáriának. A Vörös Hadsereg puskalövés nélkül bevonult az országba. A szeptember 9-én hatalomra juttatott szovjetbarát Kimon Georgiev kormánya a Szovjetunióhoz fordult fegyverszünetért. A Görögországban és Jugoszláviában állomásozó „náci csatlós”, „megszálló” bolgár hadsereg egyetlen éjszaka leforgása alatt csodálatos metamorfózison ment keresztül: átváltozott a szövetségesek oldalára álló, a Macedóniát és Trákiát „felszabadító”, „forradalmi” hadsereggé, amely a bolgár megadás fogadására partraszálló angol hadsereg tisztjeit letartóztatta és Szófiába internálta. Az incidens a háború során először hozta közel a szövetségesek közötti, szovjet–angol katonai konfliktus lehetőségét. Az angol kormány ezért kezdeményezte diplomáciai úton előbb Bulgáriára, majd a Balkán-félsziget egészére a hadművelleti övezetek szétválasztását, nehogy hadseregeik „frontális összeütközésbe kerüljenek”.⁹⁹

Churchillnek nem volt más választása, mint Moszkvába utazni, Sztálint rávenni, parancsolja meg a „nagy szláv testvér” oltalma alá menekülő bolgár kormánynak, hogy a fegyverszünet megkötésének előfeltételeként vonuljon ki az Égei-tenger melléki területekről. A két „öreg imperialista”¹⁰⁰ természetesen érdekszférákban, befolyási-biztonsági övezetekben gondolkodott. Churchill október 9-e és 18-a közötti moszkvai tárgyalásain a „százalékos megállapodás” keretei között alkudozott Sztálinnal a bolgár fegyverszüneti feltételekről. Sztálin biztosította arról Churchillt, hogy Bulgáriát meg kell büntetni, de 90%-os szovjet befolyás mellett kardoskodott. Az angol miniszterelnök előbb 75%, majd Eden 80% befolyást engedve a Szovjetuniónak Bulgária esetében, elérte azt, hogy Tolbuhin marsall parancsolta vissza a bolgár hadsereget Nagy-Britannia szövetségesé, Görögország (Trákia) területéről. Az 1944. október 28-án aláírt moszkvai bolgár

⁹⁷ Lásd a Függelék 7. sz. térképét: Görögország határai 1940–1947.

⁹⁸ National Archives, Kew, United Kingdom. CAB 66/54/25 Armistice Terms for Bulgaria-WP (44) 475, FO 1039 EAC: Minutes and Papers. Records of Commissions. CAB 120/158–166 Operation Tolstoy–Bulgarian Armistice, FO 371.47491 Soviet policy in the Balkans, Lord Moyne 1944. augusztus 31-i, szeptember 1-jei, szeptember 2-i kairói táviratai.

⁹⁹ FÜLÖP 2010, 291.

¹⁰⁰ Vojtech Mastny nevezte így Sztálint és Churchillt.

fegyverszünet szovjet protektorátus alá vonta a legyőzött államot. A kapituláció a bolgár társadalom számára nem a háború végét, hanem kezdetét jelentette. A bolgár hadsereg szerbiai és magyarországi csatatereken vérzett el. A fegyverszünet háborús bűnösségi cikkelye alapján a cári rendszert valósággal lefejezték: a régenstanács tagjait, a kormányok minisztereit, a Nemzetgyűlés képviselőit kivégezték. Forradalmi, rögtönítélő bíraskodással kétezer halálos ítéletet hoztak, többet, mint egész Európában. Húszezer embert ért utol a „népítélet”, kétszer annyit, mint Franciaországban. Bulgáriát a fegyverszüneti feltételek elfogadtatásával a szovjet „protektor” manőverezte bele a „visszaszerzett” területek átengedésébe. A békeszerződés életbelépéséig, 1947 végéig az ország a Vörös Hadsereg megszállása alá került.

Eden és Molotov 1944. október 10-én és 11-én tárgyalt Moszkvában a magyarországi szovjet befolyás mértékéről. Churchill előző este 50%-ot ajánlott. Molotov október 10-én 75% mellett érvelt, mivel a Vörös Hadsereg katonái Magyarországon súlyos veszteségeket szenvedtek, ezért aligha értenék meg, ha a harcokban részt sem vevő szövetségesek egyenlő részt kérnének a magyar fegyverszünet ellenőrzésében. A szovjet külügyi népbiztos bejelentette, hogy a Szovjetunióknak nincsenek területi követelései Magyarországgal szemben, csak abban érdekelt, a „szomszédos”¹⁰¹ ország soha többé ne állhasson az agresszor oldalára.”¹⁰² Október 11-én Molotov váratlanul elfogadta Magyarországra és Bulgáriára a 80%-os befolyásként értelmezett amerikai Szövetséges Ellenőrző Bizottság formulát, ami a háború után háromoldalúvá alakította az ellenőrzést. A fordulatot az okozta, hogy Faragho Gábor aláírta a fegyverszünet megkötésének előfeltételét, a „megszállt” területek kiürítését, a trianoni határra való visszavonulást. Ezzel egy időben Tolbuhin marsall kiharcolta a bolgár hadsereget a görög és a jugoszláv területekről. A szovjet külügyminiszter Edennek és Harrimannak Horthy kérését tolmácsolta: hagyjanak időt a magyar kormánynak csapataik Budapestre rendelésére, mert a németek zsidó pogrommal fenyegettek. Molotov már másnap, október 12-én el akarta kezdeni a szövetségesek közötti magyar fegyverszüneti tárgyalásokat a román fegyverszüneti egyezmény szövege alapján. Faragho október 14-i tiltakozása a Maniu-gárdák észak-erdélyi atrocitásai miatt azzal az eredménnyel járt, hogy a szovjet katonai hatóságok kiutasították Kolozsvárról a román katonai és közigazgatási hatóságokat, nyilván abban a reményben, hogy hozzájárulnak a magyar kiugrás sikeréhez.

A magyar kérdés Churchill elutazása előtt, október 17-én későn este újra terítékre került. Az angol miniszterelnök megkérdezte Sztálintól, illene-e elképzeléseibe, ha Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot és Ausztriát egy államcsoportha egyesítenék? Sztálin kétségbe vonta az egyesítés lehetőségét, mert a háborút követő három-négy évben Magyarország, Csehszlovákia és Lengyelország bizonyosan a túlfűtött nacionalizmus gőzében fog élni. A kisállamok leghőbb kívánsága saját nemzeti életük berendezése lesz. Az angol miniszterelnök érdeklődésére Sztálin elmondta, hogy Horthyt a németek letartóztatták, majd hirtelen meglepő javaslattal fordult hozzá, miszerint

¹⁰¹ Magyarország ekkor még nem volt a Szovjetunióval szomszédos, hiszen Kárpátalját csak 1945. június végén csatolták Szovjet-Ukrajnához.

¹⁰² RZSESEVSZKIJ 2003.

hallotta, Churchill magasnak találja a 400 millió dollár jóvátételt, amit Magyarországnak meg kell fizetnie. „Ő, J. V. Sztálin meg szeretné kérdezni Churchillt, hogy megfelelőnek találná a jóvátétel összegének 300 millió dollárra mérséklését, azzal a feltétellel, hogy a Szovjetunió 200 millió dollárt kapna, a magyar agressziót elszenvedő többi szövetséges pedig 100 millió dollárt?”¹⁰³ Churchill és Eden a szovjet javaslatot elfogadhatónak tartotta, feltéve, hogy a kemény álláspontot képviselő amerikaiak ebbe beleegyeznek.

Sztálin úgy vélte, Horthy Szálasi kinevezésével politikai öngyilkosságot követett el.¹⁰⁴ A szövetségesek szempontjából Horthy kiugrási kísérletének bukásával Magyarország mint tényező, egyszer s mindenkorra megszűnt, nem kellett többé tekintettel lenni rá. A kialakult hatalmi űrben, Moszkvában Sztálin teremtette meg a „hatalom forrását”¹⁰⁵ a magyar kommunisták és Horthy tábornokainak részvételével, majd Debrecenbe küldte őket. A szovjet diktátor ezért érezte úgy, hogy „Magyarországon azt tehet, amit akar”.¹⁰⁶ A kormány, amit létrehozott, hadat üzent Németországnak, fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól, és Moszkvában 1945. január 20-án aláírta azt. Sztálin világosan megmondta a kormány megalakításában részt vevő Rákosi Mátyásnak, Gerő Ernőnek és Nagy Imrének, amikor Moszkvában, 1944. december elején Miklós Béla, Vörös János¹⁰⁷ és Faragho kormányba vonásáról beszélgettek: „Meg kell őket hívni és mindent egyenesen elmondani nekik. Legjobb politika az egyenes politika. Meg kell mondani nekik, hogy a határok a régiék¹⁰⁸ lesznek. Meg kell mondani, fizetni kell.¹⁰⁹ Meg kell mondani nekik, hogy ha ők nem hajlandók,¹¹⁰ akkor mások jönnek és baloldaliabb kormány lesz.”¹¹¹

Az 1944. szeptember 12. és 1945. január 20. között Moszkvában megkötött fegyverszüneteket szovjet részről mihamarabb békeszerződéssé kívánták alakítani. A német fegyverletételt követően a nagyhatalmak közötti békebeli első együttműködés próbája a szövetséges haderőknek az Európai Tanácsadó Bizottság által megvont zónahatárookra való visszavonása lett.¹¹² Az amerikai hadsereg benyomult a németországi szovjet övezetbe és Csehszlovákiába. A Vörös Hadsereg ezzel szemben ott volt már Berlinben, Bécsben és Ausztria nagy részében. Truman elnök 1945. május utolsó hetében Roosevelt nemzetbiztonsági tanácsadóját, Harry Hopkinst Moszkvába küldte a szovjet–amerikai nézeteltérések rendezésére. Sztálin az amerikai küldöttel 1945. május 26-i találkozáján sürgette az európai háborút lezáró békekonferencia megszervezését, mert „az idő erre megérett és ez a kérdés már az ajtón kopogtat.” Hopkins a közelgő potsdami konferenciát tekintette a békeértekezlet előkészítő fórumának. Sztálin úgy vélte, hogy a békekonferencia körüli bizonytalanság

¹⁰³ LAUFER–KINYIN 1996, 564.

¹⁰⁴ On polityicseszkzi rassztrejljal szebja – KOROM 1981, 326.

¹⁰⁵ Uo. 328. Sztálin Gerőnek 1944. december 1-én: neobhogyimo cozdavaty istocsnyik vlasztyi. Lásd még VIDA 1995.

¹⁰⁶ Ezt Sztálin 1945. december 18-án Moszkvában fejtette ki James Byrnes amerikai külügyminiszternek. US DEPARTMENT OF STATE (1945): *Foreign Relations of the United States (FRUS) 1945*. Vol II. 610–671.

¹⁰⁷ Lásd a Függelék 19. sz. fényképét: Vörös János.

¹⁰⁸ A trianoni határok.

¹⁰⁹ 300 millió dollár jóvátételt.

¹¹⁰ A kormányban részt venni – Korom Mihály kiegészítése.

¹¹¹ KOROM 1981, 326.

¹¹² Lásd a Függelék 13. sz. térképét: Németországi megszállási övezetek 1945–1948.

kedvezőtlen benyomást kelt és kíváncsún tartotta az értekezlet helyének és idejének kijelölését. Hozzáfűzte: „Versailles-ban a Szövetségesek nem voltak megfelelően felkészülve, nem ismételhetjük meg ezt a hibát még egyszer.”¹¹³ Sztálin még az angol miniszterelnöknel is jobban ragaszkodott a nagykoalíció háromhatalmi döntéshozatali elvének fenntartásához. Sztálin ezen a találkozón határozottan elvetette Németország felosztását. A szövetségesek közös és egységes német politikájának elfogadását ajánlotta. Az európai konfliktus lezárását követő amerikai elhidegülést azzal magyarázta, hogy „Németország háborús vereségének bekövetkeztével az amerikaiaknak nincs többé szükségük a Szovjetunióra”.¹¹⁴

A második világháború Európában kurtán-furcsán, a „furcsa szövetséget” megrendítő módon ért véget. Eisenhower vezérkari főnöke, Walter Bedell Smith tábornok ugyanis elsietve, az olasz megadási okmányhoz (Short Terms) hasonló feltételeket íratatott alá 1945. május 7-én éjszaka 2 óra 41 perckor Alfred Jodl vezérezredessel Reimsben, amihez csak az utolsó pillanatban sikerült hozzákanyarítani azt a feltételt, amiben a szövetségesek *minden további* katonai, politikai és gazdasági követeléseinek elfogadására kényszerítették a legyőzöttet. Az amerikai tábornok később azzal mentegetőzött, hogy a szövetségesek között diplomáciai úton egyeztetett megadási feltételeket egyszerűen az íróasztalában felejtette.¹¹⁵ Sztálin viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a kapitulációs okmányt Zsukov marsall írja alá. A négy szövetséges fővezér (Eisenhower, Montgomery, de Lattre de Tassigny és Zsukov) 1945. május 9-re virradó éjszaka a Reimsben szignált fegyverletételt hivatalosan Berlinben írták alá. A négy győztes nagyhatalom Németország fegyverletételt követően ezért kénytelen volt megerősíteni az Európai Tanácsadó Bizottságban kidolgozott, már az előző évben jóváhagyott¹¹⁶ kapitulációs okmányt. Az erről szóló nyilatkozatokat 1945. június 5-én írták alá a szövetséges főparancsnokok.¹¹⁷ Az Európai Tanácsadó Bizottság feladata lett a Németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács életre hívása. A Bizottság a berlini körzethatárok kijelölését – a meg egyezésre való készség hiánya miatt – a helyszínen egyeztetést folytatni tudó Tanácsra bízta. Az Európai Tanácsadó Bizottság 1945. június 23-án véglegesítette az osztrák zónahatárokat.¹¹⁸ Truman tartotta magát a roosevelti politikához. Az amerikai elnök 1945. július elejére – Churchill minden igyekezte ellenére – visszavonatta csapatait a zónahatárokra.¹¹⁹ Zsukov marsall addig nem engedte a szövetségeseket a német fővárosba, amíg ez meg nem történt. Az amerikai, az angol és a francia katonák a szovjetek által felszabadított Bécsben és Berlinben elfoglalhatták körzeteiket. Sztálin a szovjet csapatokat rendelte vissza Ausztriában a saját övezetükbe. Megnyílt az út az újabb hármass találkozó előtt.

¹¹³ National Archives and Records Administration II. College Park, Maryland, (továbbiakban: NARA) NARA Record Group 43, PREM 3–4 Terminal (Potsdam) conference – records of meetings etc.

¹¹⁴ NARA RG 43

¹¹⁵ Bedell Smith tábornoknak később bőven volt alkalma mulasztását megmagyaráznia: Harrimant követően három évre Moszkvába küldték nagykövetnek. Walter BEDELL SMITH (1950): *My Three Years in Moscow*. Philadelphia, J. B. Lippincott Company. 20. Küldetésével kiértemeltem, hogy Truman elnök a CIA vezetőjévé nevezze ki. Lásd még: Robert MURPHY (1964): *Diplomat Among Warriors*. New York, Doubleday & Co. 240.

¹¹⁶ Sztálin, Roosevelt és Churchill 1944. július 25-én hagyta jóvá a kapitulációs okmányt.

¹¹⁷ NÉMETH István – TOLLAS Gábor (2008): *Berlin, a megosztott város*. Budapest, ELTE Eötvös. 51–52.

¹¹⁸ Lásd a Függelék 11. sz. térképét: Ausztriai megszállási övezetek 1945–1955.

¹¹⁹ NARA European Advisory Commission.

A Külügyminiszterek Tanácsa és az európai békerendezés (1945–1947)¹²⁰

Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió a potsdami értekezleten¹²¹ hozta létre a békekötés fórumát, a Külügyminiszterek Tanácsát, hogy arra Németország volt szövetségesei békeszerződéseinek előkészítését, majd a végleges szöveg megalkotását bízzák. „Azonnali és fontos feladata lesz a Tanácsnak, hogy az Egyesült Nemzetek elé terjesztés végett összeállítsa az Olaszországgal, Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Finnországgal kötendő *békeszerződéseket* és javaslatokat dolgozzon ki az európai háború befejezésével kapcsolatban felmerült *területi kérdések* rendezésére. A tanács feladata lesz a németországi békerendezés előkészítése azzal a céllal, hogy a megfelelő dokumentumot majd elfogadja Németország erre alkalmas kormánya, mielőtt ilyen megalakul.”¹²² A tanács tagjainak azokat a nagyhatalmakat tekintették, amelyek aláírták az illető „volt ellenség” állam kapitulációs okmányát. Az olasz békeszerződés-tervezetet, illetve annak végleges szövegét eszerint az angol, az amerikai, a szovjet és a francia, míg a román, a bolgár és a magyar békeszerződést a *szovjet, az amerikai, az angol, a finnt* pedig a szovjet és az angol külügyminiszter állította össze. A tanács ülésein egy adott békerendelkezést akkor lehetett elfogadni, ha az érintett nagyhatalmak közötti *egyetértés* kialakult. A konszenzus elve azt jelentette, hogy a legyőzött államnak az adott békeszerződést kidolgozó nagyhatalmak *együttesen diktálták* a békefeltételeket. A Potsdamban elfogadott 4–3–2 *formula* Franciaországot – az olasz békeszerződést kivéve – kizárta a döntéshozók köréből, amelyben a többi szövetséges és társult hatalomnak sem volt helye.

A Külügyminiszterek Tanácsa első, londoni ülészakának (1945. szeptember 11. – október 2.) kudarca után a moszkvai külügyminiszteri értekezleten (1945. december 15–27.) szovjet–amerikai megegyezés jött létre a tanácsnak alárendelt konzultatív fórum, a párizsi értekezlet összehívásáról, amely megegyezés a fegyverszünet aláíró „bírókon” kívül a „tanúk” számát is növelte. A Szovjetunió mindent elkövetett azért, hogy a döntéshozók körét szűkítse és a végső döntés jogát a Három Nagynak tartsa fenn. Az amerikai külügyminiszter végül is azzal győzte meg Sztálint, hogy „végső soron mi leszünk a bírók és ezért [...] érdekeink bármiféle károsítása nélkül hagyhatjuk a kis államokat beszélni.”¹²³ A Külügyminiszterek Tanácsának második ülészakán¹²⁴ a kis győztes államok szerepét a lehető legkisebbre korlátozni akaró szovjet diplomácia és a „népek békéjét” propagáló, a Szovjetuniót kisebbségbe szorítani kívánó amerikai külpolitika között a békerendezés egészét veszélyeztető küzdelem folyt a párizsi értekezlet összehívásának és eljárási szabályainak meghatározása ügyében. *Mind a 21 meghívott szövetséges és társult hatalom a központi, a német kérdésben volt érdekelt, nem pedig*

¹²⁰ Tanulmányom záró, összefoglaló alfejezete *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés 1947* című monográfiám második, bővített kiadásán alapul. Lásd: FÜLÖP 2008.

¹²¹ Lásd a Függelék 6. sz. fényképét: Sztálin, Harry Truman és Winston Churchill a potsdami konferencián.

¹²² S. P. SZANAKOJEV – B. L. CIBULEVSKIJ szerk. (1972): *Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentum-gyűjtemény*. Budapest, Kossuth. 400–401.

¹²³ FÜLÖP 2008, 88.

¹²⁴ A londoni külügyminiszter-helyettesi értekezleten (1946. január 18. – április 20.) és a tanács két párizsi ülészakán (1946. április 25. – május 16., illetve 1946. június 15. – július 12.)

a „másodlagos” békeszerződésekben. Az értekezleten a Németországgal kötendő békeszerződésről vitát sem nyitottak. Clement Attlee angol miniszterelnök joggal emlékeztetett arra konferenciamegnyitójában, hogy *nem a főbűnösök, hanem csupán a cinkosaik felett ítélik meg*, akik a harc utolsó szakaszában megpróbálták hibájukat jóvá tenni, vissza kell téríteni az öt legyőzöttet az európai államok családjába. Byrnes¹²⁵ amerikai külügyminiszter ezért a szövetséges katonák hazatérését, a lefegyverzett ellenséges országok megszállásának megszüntetését kérte. Molotov az „igazságos”, „szilárd” és „tartós” európai béke és biztonság megteremtését hangoztatva követelte, hogy az agressziót és más országok megszállását elkövető államokat büntessék meg, a Németországhoz csatlakozó támadó országok viseljék a felelősséget az uralkodó köreik által elkövetett bűnökért.

A kis szövetséges hatalmak nézeteit a békeszerződések kidolgozása során csak akkor vették figyelembe, ha ezeket az egyik nagyhatalom támogatta, és csak akkor fogadták el, ha a javaslat a Külügyminiszterek Tanácsának döntéshozatalában részt vevő valamennyi tag egyetértését elnyerte. A „tanúk” párizsi ajánlásai általában a legyőzöttekre mérendő „ítélet” súlyosbításának irányába hatottak. A magyar béke feltételeit szomszédai, a Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia, valamint a két szovjet tagköztársaság, Ukrajna és Belorusszia súlyosbítani, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia a brit domíniumok (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika) közbenjárásával enyhíteni próbálták. A Külügyminiszterek Tanácsának harmadik, New York-i ülészakán (1946. november 4. – december 12.) a Szovjetunió – vétőjogával élve – az érdekeivel ellenkező ajánlásokat még így is visszautasította, illetve eredeti – a párizsi értekezlet előtti – álláspontjának megfelelően módosította.

A tanács eredeti funkciója a békeszerződések (beleértve a német és az osztrák rendezés) alapos előkészítésén kívül – a State Department elképzelése szerint – a kizárólagos érdekszférák kikristályosodásának megakadályozása, a háromhatalmi európai területi rendezés volt. A potsdami értekezleten, a moszkvai külügyminiszteri találkozón és a tanács párizsi második ülészakán viszont olyan *hierarchikus* döntéshozatali eljárást alakítottak ki, amelyből az következett, hogy Nyugaton, az olasz ügyekben az Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának, Keleten pedig – a román, a bolgár, a magyar és a finn békefeltételek kialakításánál – a Szovjetunióknak *meghatározó* szerepet biztosított. Az állandóan változó eljárási szabályok még a győztes nagyhatalmak beleszólási lehetőségét is szigorú keretek közé szorították. A Szovjetunió már azt is engedménynek tekintette, hogy a háborús háromhatalmi együttműködés békebeli fenntartásának kedvéért az Egyesült Államoknak és Nagy-Britanniának némi befolyást engedett az általa legyőzött államok békefeltételeinek kialakítása során. Olaszország esetében viszont a Szovjetunió, s az általa képviselt Jugoszlávia¹²⁶ érdekeinek érvényesítése ütközött az angolok és az amerikaiak által emelt korlátokba.

A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia által Potsdamban, Moszkvában és Párizsban megfogalmazott eljárási szabályok a „vádlottaknak” nem biztosították a saját „perükben” való részvétel lehetőségét. A State Department eredeti elképzelése szerint Olaszországgal – s feltehetően a többi legyőzött állammal – a békefeltételeket

¹²⁵ Lásd a Függelék 8. sz. fényképét: V. Molotov, leánya és James F. Byrnes a párizsi Operában.

¹²⁶ A jugoszláv politika magyar vonatkozásairól kötetünkben lásd Vukman Péter tanulmányát.

a győztesek álláspontjának megfogalmazása *előtt* meg kellett volna tárgyalni, s így diktátumra hivatkozva a „volt ellenséges” állam nem utasíthatta volna el azok végrehajtását. 1946. január elejéig, a francia külügyminiszternek a Három Nagyhoz elküldött javaslatáig – a trieszti vitát kivéve – azonban fel sem merült a „volt ellenséges” államok képviselőinek meghallgatása. A párizsi értekezleten Olaszország, Románia, Bulgária, Magyarország és Finnország delegációvezetői felszólalhattak, megtehették írásos észrevételeiket, de sem a konferencia munkájában, sem bizottságainak tevékenységében nem vehettek részt. Meghallgatásukra csak akkor került sor, ha a győztes hatalmak egyike ezt külön kezdeményezte. A békeszerződés eljárási szabályai nem tették lehetővé, hogy a legyőzött államok egyenjogú partnerként jelenhessenek meg akárcsak a konzultatív jellegű párizsi értekezlet ajánlásainak megvitatásában is.

A Külügyminiszterek Tanácsának eljárás módjából – az amerikai szándék ellenére – nem következhetett más, mint a *nagyhatalmak* által meghatározott, a *győztesek* érdekeit tükröző, a legyőzöttek rákényszerített, vagyis *diktált* béke. A békeszerződéstervezetek tárgyalási alapja ugyanis a fegyverszünetet diktáló nagyhatalom által Londonban 1945 szeptemberében beterjesztett okmány lett. A Szovjetunió a fegyverszüneti egyezmények alig módosított változatát kívánta elfogadtatni, vagyis a háború alatt kialakult szövetséges megegyezéseket óhajtotta megerősíttetni. Az Egyesült Államok a kérdések érdemi mérlegelése alapján a feltételek újratárgyalására törekedett, teret hagyva az érintett államok kétoldalú megegyezéseinek. A két, egymással szembeeső koncepció összeegyeztetése a tanács másfél évig tartó tárgyalássorozatán történt. A fegyverszünetet diktáló nagyhatalom kezdeményező szerepének elismerése viszont – az eredeti amerikai szándékkal ellentétben – az érdekszférák megszilárdításához járult hozzá.

A „másodrendű” békeszerződések

A béketárgyalások *sorrendje* perdöntő szerepet játszott a békeszerződések megszövegezésében. Senki sem vitatta ugyan Bidault¹²⁷ francia külügyminiszter megállapítását, miszerint „a német kérdés áll minden békerendezés középpontjában”, a békeszerződés megkötésére alkalmas német kormány hiányában azonban felborult a logikus sorrend: nem a „főbűnös” ügyet tárgyalták először, hanem a „másodrendű” kérdéseket zárták le.¹²⁸ Az események alakulása már 1943–1944-ben leválasztotta a csatlós államok fegyverszüneteinek előkészítését Németország kapitulációjától, a potsdami értekezlet határozatai pedig azok békeszerződéseit a német békekötéstől. A hónapok alatt megköthetőnek vélt „másodrendű” békeszerződések – követhető vagy elvetendő – példának ígérkeztek az akkor még közelinek tetsző német és osztrák béketárgyalások küszöbén, ezért

¹²⁷ Lásd a Függelék 9. sz. fényképét: Georges Bidault francia külügyminiszter.

¹²⁸ Ministère des Affaires Étrangères M.A.E. A.D.Y. vol. 134. Bidault nyilatkozata a Tanács 1945. szeptember 26-i londoni ülésén hangzott el. Lásd még: Patricia Dawson WARD (1981): *The Threat of Peace. James F. Byrnes and the Council of Foreign Ministers, 1945–1946*. Kent, OH, The Kent University Press. 177; P.R.O. F.O. 371. 40730. Preparation of armistice terms for Axis Satellites. Lord Hood 1944. január 6-i feljegyzésében írja: „Germany is the main criminal.”

a legyőzötteket könyörtelenül meg kívánták büntetni. Az angol és a szovjet felfogás között ebben a vonatkozásban több hasonlóság mutatkozott: mindkét nagyhatalom területi és jóvátételi rendelkezésekkel kívánta büntetni az agressziót elkövető államokat; az angolok Olaszországot (és Bulgáriát), a szovjetek Finnországot, Romániát és Magyarországot. A béke feltételeit, ha kell, erővel is rá akarták kényszeríteni a legyőzöttekre – szövetségeseiknek beleszólást sem engedve a lényeges döntések meghozatalába –, a „volt ellenséges” államoknak pedig nem szántak más szerepet, mint a győztes nagyhatalmak egyeztetett békefeltételeinek elfogadását.

A központi kérdés megkerülése következtében került előtérbe Potsdamban az olasz békeszerződés előkészítése. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia a mielőbbi békekötést tartotta elsőrendű feladatnak, mivel „Olaszország a tengelyhatalmak közül elsőként szakított Németországgal és érdemlegesen hozzájárult annak leveréséhez.”¹²⁹ A szövetségeseik háromoldalú európai együttműködésének első próbája az olasz fegyverszüneti rendszer kidolgozása és ellenőrzése volt – ebből adódott annak modelljellege. A Potsdamban elfogadott sorrend – Olaszország, Románia, Bulgária, Magyarország és Finnország – következtében mindvégig az olasz békeszerződés tárgyalásainak elsőbbsége érvényesült, illetve az úgynevezett balkáni békék (a román, a bolgár, a magyar) esetében a román békeszerződésé.

Az öt állam – háborús részvételének különbözőségei ellenére – egységes megítélés alá esett, békefeltételeik meghatározása kibogozhatatlanul összefonódott. Az egymással összefüggő békeszerződések tárgyalási sorrendje a Szovjetunióknak lehetővé tette, hogy az olasz béketárgyalások elhúzásával, a különböző kérdések összekapcsolásával engedményekre készítse szövetségeseit az úgynevezett balkáni békeszerződések esetében. A nagyhatalmi konszenzus elve egyben azt is jelentette, hogy 1945 őszén az Egyesült Államok, majd 1946 elejétől a Szovjetunió a tárgyalások előrehaladásának mértékét is meghatározhatta, s a másik fél megegyezési készségét a saját javára kamatoztatta. Az olasz volt az egyetlen békeszerződés, amit részletesen megvitattak. Az 1943. szeptemberi rövid és hosszú olasz fegyverszüneteket az angolok és az amerikaiak dolgozták ki és írták alá, de a szovjetek és franciák utólag csatlakoztak hozzá. A négy nagyhatalom részvétele az olasz békeszerződés területi klauzuláinak¹³⁰ kidolgozásában alkalmat teremtett az első, kelet–nyugati összecsapáshoz a trieszti szabadállam státútuma kapcsán és az Isztriai-félsziget etnikai határmegvonásánál. Jugoszláviát a Szovjetunió, Olaszországot a három nyugati győztes nagyhatalom támogatta. Ez a konfliktus 1975. november 10-ig, az osimói szerződés megkötéséig húzódott el, noha az olasz–jugoszláv határ már 1954. október 5-i trieszti státútumot szabályozó londoni angol–amerikai garanciával kötött egyezményen megszilárdult. Olaszország Ausztria rovására újra megszerezte Dél-Tirolt, elvesztette gyarmatait, Görögország javára átengedte a Dodekanész-szigeteket, Franciaország javára Brigát és Tendát, elismerte Albánia függetlenségét. Molotov¹³¹ szovjet külügyminiszter kiharcolta, hogy Olaszország Jugoszláviának 125 millió, Görögországnak 105 millió, Szovjetunióknak 100 millió, Etiópiának 25 millió, Albániának 5 millió dollár jóvátételt fizessen – 1946-os

¹²⁹ SZANAKOJEV–CIBULEVSKIJ 1972, 415.

¹³⁰ Lásd a Függelék 3. sz. térképét: Olaszország határai 1947.

¹³¹ Lásd a Függelék 8. sz. fényképét: V. Molotov, leánya és James F. Byrnes a párizsi Operában.

árfolyamon hét esztendő alatt áru és szolgáltatás formájában. Évekkel később, szovjet kezdeményezésre az 1955. május 15-én Bécsben aláírt államszerződés a független és demokratikus Ausztria helyreállításáról is tartalmazott a Szovjetunióra szállt ausztriai német vagyon megváltásáért hat év alatt megfizetendő 150 millió dollárt,¹³² noha Ausztriát formálisan nem kötelezték jóvátételre.¹³³

Az olasz kérdés elsőbbsége nemcsak azt jelentette, hogy a Szovjetunió a sorrend miatt alkuelőnyre tett szert, hanem azt is, hogy a tárgyalások előrehaladtával a tanács tagjai egyre gyakrabban alkalmazták *mutatis mutandis* az olasz, illetve a román békerendelés nagyhatalmi egyetértéssel elfogadott rendelkezéseit a többi esetre. A román béke lett a mintája a többi, vagyis a bolgár, a magyar és a finn békeszerződésnek. Ez a három békeszerződés szó szerint a román békeszerződés rendelkezéseit tartalmazta, eltérés csak a büntető jellegű területi rendelkezéseknél mutatkozott. Sztálin a Szovjetunió által legyőzött Romániát, Finnországot és Magyarországot¹³⁴ egyaránt 300-300 millió dollár jóvátétellel sújtotta. Ernest Bevin¹³⁵ angol külügyminiszter kívívta, hogy Bulgária köteles volt Görögországnak 45 millió, Jugoszláviának 25 millió dollárt fizetni.¹³⁶

Sztálin a *divide et impera* elve alapján a térség népeinek megosztására törekedett: szembeállította egymással a románokat a magyarokkal, a lengyeleket és a cseheket a németekkel, a szlovákokat a magyarokkal. A sztálini béke területi rendelkezései a manipuláció kimeríthetetlen forrását jelentették az ellentéteket maga javára kamatoztató nagyhatalom számára. Románia büntetése területi vonatkozásban abban fejeződött ki, hogy a Szovjetunióknak Besszarábiát és Észak-Bukovinát, Bulgáriának pedig Dél-Dobruzsát át kellett engednie. A magyar–román határ megvonásának kérdése 1945 őszén a Szovjetuniót szembeállította angol és amerikai szövetségével. Ebben a korai hidegháborús konfliktusban fordult elő először, hogy Franciaország a „nyugati” oldalra állt. A londoni Külügyminiszterek Tanácsa 1945. szeptember 20-i ülésén a Groza-kormányt megbuktatni kívánó amerikai külügyminiszter előterjesztett Magyarország javára egy 3000 négyzetmérföldes Partiumra vonatkozó határváltoztatási tervet¹³⁷ azzal, hogy ezen a területen félmillió magyar él. A trianoni döntést hozó Nagy-Britannia és Franciaország támogatta javaslatát. A Szovjetunió viszont az 1938. január 1-jei határ visszaállítását szorgalmazta a román etnikai többségre, a magyar átállás elmaradására és a bécsi döntés fenntartásának politikai lehetetlenségére hivatkozva. Georges Bidault francia külügyminiszter Trianon késői bűnbánataként még az amerikainál is kedvezőbb határvonalat javasolt Magyarországnak, sőt az első világháború utáni kisebbségvédelmi egyezmény megerősítését is felvetette. A francia külügyminiszter megállapította, hogy a trianoni békeszerződés

¹³² 22. cikk. Lásd a Függelék, valamint az alábbi linket: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20217/v217.pdf>.

¹³³ Uo. 21. cikk.

¹³⁴ Magyarország a 26. cikk értelmében 200 millió dollárt a Szovjetunióknak, 70 millió dollárt Jugoszláviának, és 30 millió dollárt Csehszlovákiának volt köteles megfizetni 8 év alatt 1945-ös árfolyamon – lásd a Függelék.

¹³⁵ Lásd a Függelék 7. sz. fényképét: Ernest Bevin és Alexander Cadogan Potsdamba érkeznek.

¹³⁶ Bulgarian peace treaty art. 21. Online: http://avalon.law.yale.edu/20th_century/usmu012.asp.

¹³⁷ Lásd a Függelék 5. sz. térképét: Amerikai és francia határmódosítási javaslatok 1945. szeptember 20. A magyar–román határkérdést kötetünkben Lönhárt Tamás tanulmánya tárgyalja.

nem mindenben volt észszerű és csak azt kellene megerősíteni benne, ami az. Elismerte, hogy Franciaország nem egészen racionális határvonalat húzott meg a két ország között az első világháború után. Ezzel szemben viszont a Szovjetunió, amely 1945 márciusában hatalomra juttatta a szovjet- és magyarbarát Petru Grozát, a baloldali román kormányt védelmezve a trianoni határ helyreállítása mellett kardoskodott. A szovjet álláspont diadalmaskodott: Magyarország és Románia között a trianoni határ állt helyre.

Bulgária az egyetlen legyőzött ország, amely a két világháború közötti határaihoz képest területi nyereséggel került ki a küzdelemből, hiszen Dél-Dobrudzsát megtarthatta, noha a craiovai¹³⁸ egyezmény is Hitler nyomására született, akár csak a második bécsi döntés. A szövetségesek elismerték a bolgár–román határ módosítását. Bulgária kénytelen volt átengedni Macedóniát Jugoszláviának és Trákiát Görögországnak.¹³⁹ Magyarországgal szemben Csehszlovákia Európában az egyetlen sikeres revíziós hatalom, amelynek a trianoni határvonalat sikerült megváltoztatnia. A trianoni békeszerződést revideáló területi döntést jelentett a pozsonyi hídfő¹⁴⁰ (Horvátjárfalu, Oroszvár, Dunacsún) Csehszlovákiához csatolása az eredetileg kért öt község (az előbb említettek felül Rajka és Bezenye) helyett. A párizsi értekezleten részt vevő egyik magyar diplomata – utalva, az akkori kommunista belügyminiszterre, Rajk Lászlóra – szellemesen a következőt táviratozta haza: „Rajk a miénk maradt.”¹⁴¹ A kortársak felismerték ennek elvi jelentőségét: Carlile Aymler MacCartney, a Foreign Office Research Department magyar referense a pozsonyi hídfőre nézve megállapította, hogyha a „trianoni határ nem szent és sérthetetlen, hanem ott, ahol hasznos és kívánatos, megváltoztatható, akkor több olyan terv létezik, ahol sokkal jobban indokolt Magyarország javára változtatni.”¹⁴² Csehszlovákia 1946 novemberében télvíz idején a magyar lakosság egy részének Csehországba deportálásával elsőként rúgta fel a még alá sem írt párizsi magyar békeszerződést, annak 5. cikkelyét, az 1919. szeptember 10-i kisebbségvédelmi, az 1946. február 27-i magyar–csehszlovák lakosságcseré-egyezményt, az Atlanti Charta I. II. és VI. pontjával és az Egyesült Nemzetek Szervezetének Alapokmányával egyetemben.

Finnország – az 1940. március 12-i moszkvai szovjet–finn békeszerződést megerősítve – elvesztette Karéliát és „önként átengedte” Petsamo vidékét.¹⁴³ Ebben is megmutatkozik, hogy a Szovjetunió hadműveletei övezetébe tartozó Románia, Bulgária, Magyarország és Finnország esetében területi vonatkozásban nem történt más, mint az, hogy a fegyverszüneteket némi módosítással békeszerződéssé alakították át.

Miért beszélhetünk *európai politikai és területi rendről*¹⁴⁴ és *európai békerendszerről*? Mindegyik legyőzött állam békeszerződésébe azonos szöveggel került egy rendelkezés, amikből most csak a magyar békeszerződés 7. cikkelyét idézem, ami rendszerré szervezte az olasz, a román, a bolgár, a magyar, a finn békeszerződést, az osztrák államszerződést,

¹³⁸ Bulgária Dél-Dobrudzsát az 1940. szeptember 7-i craiovai bolgár–román szerződésben szerezte meg.

¹³⁹ Lásd a Függelék 6. sz. térképét: Bulgária határai 1940–1947.

¹⁴⁰ Lásd a Függelék 8. sz. térképét: Pozsonyi hídfő 1947.

¹⁴¹ Ravasz Károly közlése.

¹⁴² 1946. április 5-i C.A. MacCartney feljegyzés a csehszlovák javaslatokról és észrevételekről. PRO FO 371. 59064 R 7011/7011/21

¹⁴³ Treaty of peace with Finland art 1. 2. Online: <http://treaties.fco.gov.uk/docs>.

¹⁴⁴ Lásd a Függelék 1. sz. térképét: Az európai területi rendezés 1945–1990.

a német végleges rendezést: „Magyarország kötelezi magát, hogy elismeri az Olaszországra, Romániára, Bulgáriára és Finnországra vonatkozó békeszerződések teljes érvényét, valamint mindazokat az egyezményeket vagy megállapodásokat, amelyeket a Szövetséges és Társult Hatalmak Ausztriára, Németországra és Japánra vonatkozólag a béke helyreállítása céljából kötöttek vagy kötni fognak.”¹⁴⁵ Ezzel azonos megfogalmazású kötelezés került az olasz (18. cikk), a román (7.), a bolgár (6.), a finn (10.) békeszerződésbe, sőt az osztrák államszerződésbe (11.) is. Ezek a cikkelyek a békeszerződésekben nagyhatalmi egyetértéssel megvont határokat Európa közepén összefüggő területi renddé szilárdították. Egyik határt sem lehet megváltoztatni anélkül, hogy precedenst ne teremtenénk. Néhány példát említhetnék a „dominóelmélet” szemléltetésére: nem lehet megváltoztatni a román–moldvai határt, vagyis Románia nem egyesülhet Moldáviával; Magyarország nem követelheti vissza Erdélyt, vagy annak egy részét; Németország nem veheti vissza Kelet-Poroszországot Oroszországtól és Lengyelországtól; Finnország nem „vásárolhatja vissza” Karéliát¹⁴⁶ Oroszországtól. Véglegesnek tekinthetjük a második világháborúból eredő *békerendet*? A fennálló területi *status quó*t összefüggő rendszerre szervezték a békeszerződések, amelyek nagyhatalmi egyetértéssel alapulnak, ráadásul azokat valamennyi győztes és legyőzött elfogadta. A határokat az egész európai békerendszer megrendítése nélkül megváltoztatni nem lehet. Egyetlen kérdés maradt nyitva: az orosz–japán békeszerződés, Japánnal ugyanis 1951-ben a nyugati szövetségesek különbékét kötöttek. Amikor bekövetkezik az a pillanat, hogy Oroszország végre békét köt Japánnal, azt Magyarország és a többi állam is kénytelen lesz elismerni.

Magyar békeillúziók

Megtett-e mindent a magyar koalíciós kormány, hogy békefeltételeinket javítsa? A következő tanulmányok¹⁴⁷ is azt bizonyítják, hogy Kertész István a magyar szellemi élet és külügyi szakértői gárda legkiválóbbjait nyerte meg a béke-előkészítő diplomáciának, amit igyekezett a reálpolitikai lehetőségeknek, a demokratikus magyar külpolitika hosszú távú érdekeinek megfelelően felépíteni. Mindazonáltal a magyar béke-előkészítés – és a kisgazdapárti vezetés – legfőbb „illúziójának”¹⁴⁸ az bizonyult, hogy minden politikai számításukat a Vörös Hadsereg közelinek vélt visszavonására alapozták. Nem számítottak arra, hogy „a szovjet hadseregnek az ausztriai szovjet megszállási övezettel való közlekedési vonalait” fenntartó csapatok még évekig, évtizedekig maradnak, megakadályozhatják Magyarország függetlenségének és szuverenitásának helyreállítását. Igazságtalan lenne azonban ezt az akkori magyar külügyi vezetés hibájául felróni, vagy naivságának betudni. 1945 nyaráról ugyanis a Foreign Office azért alakította ki a *mielőbbi békekötést* célzó irányvonalát,

¹⁴⁵ Lásd a Függelékét.

¹⁴⁶ Online: www.quora.com/Since-Russia-is-taking-Crimea-back-should-Finland-get-land-back-that-was-stolen-by-Stalin.

¹⁴⁷ A magyar béke-előkészítést kötetünkben Gyarmati György, Ivánfi Miklós és Kiss Dávid írásai tárgyalják részletesen.

¹⁴⁸ A kifejezést Kertész utolsó könyvének címében használta. Lásd: Stephen D. KERTESZ (1984): *Between Russia and the West. Hungary and the Illusions of Peacemaking*. Indiana, Notre Dame University Press.

hogyan elérje a Szovjetunió csapatainak visszavonását, a közép- és délkelet-európai államok függetlenségének és szuverenitásának helyreállítását, de az amerikai külügyminiszter ehelyett – a békefeltételek megtárgyalásának elhúzásával – a szovjet érdekszférához tartozó Groza-kormány és Kimon Georgiev bolgár népfrent kormányának megbuktatására tett kísérletet. A történelem különös fintora, hogy a szovjet csapatok 1958-ig Romániában, és 1991-ig Magyarországon éppen egy 1945 szeptemberében, a londoni Külügyminiszterek Tanácsa ülészakán előterjesztett, az összekötő csapatokra vonatkozó, angol indíttatású javaslat következtében maradhattak. Az Egyesült Államok 1946 tavaszától kétségbeesetten próbálta kezdeti tévedését korrigálni és Byrnes¹⁴⁹ külügyminiszter még 1946 szeptember elején Párizsban is a megszálló csapatok eltávolítását ígérte Nagy Ferenc miniszterelnöknek.¹⁵⁰ Némi bizonytalanság szovjet – illetve magyar kommunista – részről is mutatkozott. 1946 teléig a Vörös Hadsereg visszavonásában való bizakodást (illetve kommunista oldalon: aggodalmat) Magyarországon kívül a Külügyminiszterek Tanácsának tagjai is osztották.

Sztálin 1946. április 11-én a Moszkvába látogató Nagy Ferenc miniszterelnöknek kijelentette, hogy a megszálló csapatokat hamarosan kivonják Magyarországról és csak kisebb csapategységek fognak maradni. Különös egybeesés, hogy Molotov a Külügyminiszterek Tanácsa párizsi ülészakán éppen ettől kezdve igyekezett megakadályozni az osztrák béketárgyalások napirendre kerülését, az öt békeszerződés megkötésével *egyidejű* osztrák rendezést, miközben az angol és az amerikai külügyminiszter, immáron együttesen próbálták elérni azt. Az 1945. december 1-jei csehszlovákiai, szovjet és amerikai egyidejű csapatvisszavonás mintájára ugyan 1946 nyarán, majd decemberében mutatkoztak olyan jelek, hogy a Szovjetunió felkészül az osztrák államszerződés megkötésének eshetőségére és a szövetséges csapatok Ausztriából, Olaszországból, Romániából, Magyarországról (és Bulgáriából) történő kivonására, az európai megszálló erők létszámának csökkentésére, a Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai, 1947. márciusi–áprilisi ülészaka azonban fordulatot hozott az európai békerendezés történetében. A nagyhatalmak nem tudtak megegyezni a német békefeltételekben, ami a hidegháború, az amerikai–szovjet hatalmi vetélkedés kezdetét jelentette, Európa és Németország nyugati és keleti részre osztásához vezetett. Az osztrák kérdés megvitatásának elhalasztása Magyarország és Románia szempontjából közel egy évtizedre törvényesítette a Vörös Hadsereg „összekötő” egységeinek állomásoztatását. Az osztrák államszerződést 1955. május 15-én kötötték meg, az angol, az amerikai, a francia és a szovjet megszálló csapatokat december 31-ig kivonták az országból. Lasenko tábornok különleges hadteste nem a Szovjetunió területére tért vissza, hanem csak Székesfehérvárig jutott el. Innen vonult be 1956. október 23-án éjszaka Budapestre, majd november 4-én hajnalban, immár újra megszállóként,¹⁵¹ hogy szétbombázza székesfővárosunkat.

Nagy Ferenc miniszterelnök az 1946. áprilisi moszkvai tárgyalások után abba az illúzióba ringatta magát, hogy a Sztálin a magyar–román területi rendezés, valamint a szlovákiai

¹⁴⁹ Lásd a Függelék 8. sz. fényképét: V. Molotov, leánya és James F. Byrnes a párizsi Operában.

¹⁵⁰ NAGY Ferenc (1990): *Küzdelem a vasfüggöny mögött*. Budapest, Európa. 357.

¹⁵¹ 17 páncélos, gépesített, lövész, légideszant hadosztály, 60 ezer tiszt és katona indult támadásba lásd Ivan SZEROV (2017): *Zapiszki iz csemodana. Tajnyije ginyevnyiki pjergovo precdatelja KGB* [Feljegyzések a bőrröndből. A KGB elnök titkos naplójából]. Moszkva, Proszvesenyije. 477–502, különösen az 1956. november 2–4-i bejegyzéseket: 487–496.

magyarság kisebbségi jogainak védelme ügyében Magyarország mellé áll. A szovjet kormány viszont *a román, illetve a csehszlovák álláspontot támogatta*. Kertész István és a béke-előkészítők várakozásai a szövetséges nagyhatalmak háborús deklarációi és az 1945. szeptemberi isztriai precedens alapján etnikai határok megvonásához, a népek önrendelkezési joga alkalmazásához, kisebbségvédelmi rendszer helyreállításához fűződtek. Nem tudhattak arról, hogy a szovjet kormányfő kezdettől Magyarország megbüntetésére készült. A magyar béke-előkészítő diplomácia igyekezett a magyar békecélokhoz a Szovjetunió támogatását is megszerezni. A szovjet büntető magatartás,¹⁵² az ellenérdekelt szomszéd államok, Csehszlovákia és Románia követeléseinek előnyben részesítése viszont nem hagyott más lehetőséget, mint az Egyesült Államok és Nagy-Britannia felé történő tájékozódást. Az angol és az amerikai külpolitika azonban nem tudta ellensúlyozni a közép-európai térség hatalmi realitásait. Márpedig Magyarország alávetett helyzetére Puskin, a budapesti szovjet követ a magyar kormányküldöttség nyugati útja előtt felhívta Nagy Ferenc¹⁵³ miniszterelnök és Gyöngyösi János külügyminiszter figyelmét: „Magyarországot a Vörös Hadsereg szállta meg és szláv szomszédok veszik körül.”¹⁵⁴

Milyen esélye lehetett ilyen körülmények között Magyarországnak Sztálin vasakaratával szemben, aki az általa Mihály román királyra kényszerített Groza-kormány védelmében Észak-Erdélyt Romániának ajándékozta? A moszkvai külügyminiszteri értekezlet Romániára és Bulgáriára elfogadott 1945. decemberi háromhatalmi megállapodása lehetővé tette a Groza-kormány kibővítését és részleges diplomáciai elismerését, s ezek után Nagy-Britannia és az Egyesült Államok is feladta – kisebb, a kétoldalú rendezés lehetőségét nyitva hagyó amerikai fenntartással – a trianoni határ megváltoztatásának lehetőségét. Magyarországon 1946. május 7-ig, a Külügyminiszterek Tanácsának párizsi állásfoglalásáig éltek bizonyos – hamis – remények¹⁵⁵ a szovjet magatartással kapcsolatban. Sztálin kettős játékot űzött a szovjet övezetbe került legyőzött államokkal: miközben Nagy Ferencet magyar–román tárgyalásokra biztatta, Grozát biztosította a trianoni határ helyreállításáról. Moszkvai tanácsra magyar részről a kétoldalú megegyezést is megkísérelték: Sebestyén Pál 1946. április 27-i bukaresti küldetése azonban nem járt eredménnyel, mivel Groza és Tătărescu¹⁵⁶ a Szovjetunió biztosítékai és az angol-amerikai álláspontból kapott információk alapján visszautasította a tárgyalást a területi rendezésről. A román kormány a Szovjetunióval a háta mögött semmit sem engedett a magyar demokrácia kormányának. A három döntéshozó nagyhatalom álláspontjának összhangba kerülésével a magyar–román területi rendezés véglegessé vált, amin a magyar kormányküldöttség moszkvai és nyugati útjai, valamint a Külügyminiszterek Tanácsának és a párizsi értekezletnek benyújtott magyar területi jegyzékek sem változtathattak. Még a magyar „autonómia” is csak évek múlva, Sztálin kezdeményezésére, szovjet módra jöhetett létre a Székelyföldön, és nyelte azt el még később a román nacionalizmus örvénye.

¹⁵² KERTÉSZ 1984, 86–87.

¹⁵³ Lásd a Függelék 12. sz. fényképét: Nagy Ferenc miniszterelnök fogadja a Párizsból hazatérő küldöttséget.

¹⁵⁴ NARA State Department Decimal Files. 711. 64/6–746. Schoenfeld 1946. június 7-i budapesti 1080. sz. távirata Kárász Arthur közléseire hivatkozik (Kiemelés tőlem – F. M.)

¹⁵⁵ Lásd a Függelék 9. sz. térképét: Jakabffy Imre magyar–román határ és erdélyi autonómia javaslatai 1946.

¹⁵⁶ Lásd a Függelék 14. sz. fényképét: Gheorghe Tătărescu román külügyminiszter.

Milyen esélye lehetett Magyarországnak azzal a szlovák követeléssel szemben, hogy egyszer és mindenkorra megszabaduljanak az ott élő magyaroktól? Sztálin és Beneš 1943. decemberi moszkvai tárgyalásait követően a Németország ellen felépítendő szövetségi rendszerét Csehszlovákiára alapozta. Beneš azért engedte át Kárpátalját a Szovjetuniónak, hogy a nagy szláv szövetséges Magyarországot sakkban tartsa. Ráadásul a kommunista párt Közép-Európában éppen Csehszlovákiában volt a legerősebb. A magyar diplomácia alárendelt helyzetbe került Csehszlovákiával szemben, noha Tiso Szlovákiája is azon az oldalon harcolt, ahol Magyarország. Gyöngyösi János külügyminiszter a szövetséges nagyhatalmak biztatására belement a győztes Csehszlovákia és a legyőzött Magyarország közötti tárgyalásokba, hogy a felvidéki magyarok kiűzését megakadályozza. Végzetes hibát is itt követett el a magyar külügyminiszter: az első prágai tárgyalások alkalmával *hallgatólagosan elfogadta* Clementis¹⁵⁷ érvelését, hogy *nincs szükség* a Beneš csehszlovák elnök és a Szlovák Nemzeti Tanács rendeleteinek *formális visszavonására*, mint a *lakosságcsere-egyezmény tárgyalási előfeltételére*, ha azokat *valójában nem hajtják végre*.

A magyar koalíciós kormányt áthatotta az a szándék, hogy a szomszédos államokkal, s különösen Csehszlovákiával létrehozza a megbékélést, a területükön élő magyar kisebbségek jogait pedig többoldalú nemzetközi egyezményrel biztosítsa. Ezt az illúziót hamarosan eloszlatta a szlovákiai magyarság jogfosztására hozott intézkedések sora és az a Külügyminiszterek Tanácsa elé terjesztett 1946. áprilisi csehszlovák emlékirat, amely az úgynevezett lakosságcsere-egyezményen felül további 200 ezer magyar transzferjéhez kérte a győztes nagyhatalmak hozzájárulását. Magyarország szomszédai közül Csehszlovákia törekedett legkövetkezetesebben a győztes jogainak érvényesítésére, a kényszerkitelepítéssel a politikai és az etnikai határ „összhangba” hozására, gazdasági, katonai, kulturális követeléseinek békeszerződésbe való iktatására. Molotov¹⁵⁸ a Külügyminiszterek Tanácsa ülészekain, és Visinszkij¹⁵⁹ a párizsi értekezlet fórumán nyíltan támogatta a maximális csehszlovák követeléseket, miközben Sztálin Nagy Ferencet¹⁶⁰ Moszkvában még azzal hitegette, hogy szerinte a szlovákiai magyaroknak abszolút jogos igénye az egyenlő jogok elnyerése. A nagyhatalmi döntéshozatal Tanácsának eljárási szabályai, a nagyhatalmi egyetértés elve ezúttal a kis győztes túlzó igényeinek mérséklése irányába hatottak. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia ugyanis a párizsi értekezleten megakadályozta a 200 ezer magyar kényszerkitelepítésének felvételét a magyar békeszerződés szövegébe, s a csehszlovák területi igény mértékét is csökkentette. A Szovjetunió támogatta ugyan a csehszlovák indítványokat, de a háromhatalmi döntéshozatal elvét tiszteletben tartva nem erőltette azok elfogadtatását.

¹⁵⁷ Lásd a Függelék 13. sz. fényképét: Vlado Clementis csehszlovák külügyi államtitkár.

¹⁵⁸ Lásd a Függelék 8. sz. fényképét: V. Molotov, leánya és James F. Byrnes a párizsi Operában.

¹⁵⁹ Lásd a Függelék 10. sz. fényképét: Andrej J. Visinszkij szovjet külügyminiszterhelyettes.

¹⁶⁰ Lásd a Függelék 12. sz. fényképét: Nagy Ferenc miniszterelnök fogadja a Párizsból hazatérő küldöttiséget.

Befejezett béke?

Magyarország mint legyőzött állam nem tudta befolyásolni a három szövetséges nagyhatalom magyar békeszerződésre vonatkozó döntéseit. A magyar béke-előkészítés „illúzióit” a szövetséges nagyhatalmak is osztották, s nem a magyar Külügyminisztérium, illetve a békedelegáció felkészültségén, a magyar diplomácia lépésein múltott, hogy a békefeltételek javítását nem lehetett elérni. A fennmaradt problémák nagy része a szovjet, az amerikai és az angol döntések következménye. A nagyhatalmak háború utáni terveit készítő szakértők mindezt világosan látták. 1946 őszén Kertész István is előre látta: Magyarország és Románia helyét úgy jelölték ki Európában, hogy a Kárpát-medence békéjének egyetlen kérdésére (kisebbségvédelem, autonómia, közép-európai megbékélés és együttműködés, a volt legyőzöttek európai egyenrangúsága) sem adtak érdemi választ. Az angol, majd az amerikai számítások a Vörös Hadsereg visszavonásának elérésére alapultak. Ebben csatlakozniuk kellett: 1956 forradalmának leverése, a szovjet csapatok állomásoztatása Magyarországon 1991-ig diplomáciai kudarcuk távoli következménye.

Visszatekintve, az európai rend és a Kárpát-medencei béke „szülője” nemcsak a „keleti” Szovjetunió, hanem a „nyugati” Egyesült Államok, és Nagy-Britannia (igen csekély mértékben Franciaország is). Jelenlegi, „nyugati” szövetségeseink elfogadták a *pax sovieticát*, Köztes-Európa területi rendjét, a 21 győztes párizsi értekezlete, ha jelképesen is, szentesítette azt. A fennálló európai *status quó*t 1990 után az immár demokratikus és független Magyarországgal is elfogadtatták az *európai stabilitási paktum* és az *alapszerződések* aláírásával. Ez volt az ára az észak-atlanti szövetségbe, az Európai Unióba jutásunknak. Mi több, a magyar határok fenntartásában nemcsak a nagyok, hanem a velünk szomszédos államok összessége érdekelt. Hetven évvel az életbelépése után a nagyhatalmak által Magyarországra mért béke minden igazságtalansága ellenére szilárdnak mutatkozott.

A Szovjetunió, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország a két német állammal, a Német Szövetségi Köztársasággal és a Német Demokratikus Köztársasággal 1990. szeptember 12-én kötött moszkvai szerződése¹⁶¹ és a négyhatalmi jogokat és felelősséget Berlinre és egész Németországra felfüggesztő október 1-jei New York-i nyilatkozata zárta le a második világháborút Európában, vetett véget Németország és a kontinens megosztottságának. A párizsi békeszerződésekre (1947), az osztrák államszerződésre (1955) és a német végleges rendezésre (1990) épülő *európai békemű befejeződött*. A szerződés elismerte, hogy „a német nép önrendelkezési jogát szabadon gyakorolva kifejezte akarátát Németország állami egysége megvalósítására, [...] és ezzel az egységes Európa egyenjogú és szuverén tagja lett”. Az egységes Németország a végleges rendezést az életbelépése napján, 1991. március 15-én ratifikálta. Az utolsó orosz katonai egység Berlinből 1994. augusztus 31-én távozott.¹⁶² „Egész” Németország függetlensége és szuverenitása helyreállt. A német szerződés¹⁶³ 10 cikkelyből

¹⁶¹ Treaty on the Final Settlement with respect to Germany Moscow, 12 September 1990; Declaration suspending the Operation of Quadripartite Rights and Responsibilities New York, 1 October 1990. Lásd a Függelékét, valamint az angol szöveget. Online: <http://treaties.fco.gov.uk>.

¹⁶² A szovjet csapatok visszavonásáért az NSZK 12 milliárd DM-et fizetett, 3 milliárd DM kölcsönt nyújtott a Szovjetuniónak.

¹⁶³ Ezzel szemben az olasz békeszerződés 90 cikkelyt tartalmaz.

áll. A szerződés alapfeltételeiben Helmuth Kohl kancellár és Mihail Gorbacsov szovjet elnök 1990. július 16-án egyeztek meg. Másnap a külügyminiszterek elfogadták a német–lengyel határt. A rendezést a négy győztes nagyhatalom (és Lengyelország) külügyminiszterei nem kényszerítették a (két) legyőzött német államra, hanem 1990. február 13-a és szeptember 12-e közötti 4+2 tárgyalások során állították össze. A szerződésben rögzítik azt, hogy *Németország határai – így az Odera–Neisse határ – véglegesek, Németországnak nem lehet területi követelése*. Az öt párizsi békeszerződéssel szemben *nem tartalmaz jóvátételi*¹⁶⁴ vagy egyéb büntető intézkedést. A rendezés tehát nem diktált, büntető jellegű, hanem a (nyugat)német állammal megtárgyalt, Németország egyenjogúságához, európai rendbe illeszkedéséhez vezető szerződés. Az egységes Németország előtt kinyitotta az utat ahhoz, hogy az elmúlt huszonhét évben *Európa központi, vezető hatalmaként* emelkedjen ki. Ez a történet, és az, hogy Magyarország hogyan alkalmazkodik e német Európához, egy következő tudományos konferenciánk témája lehet.

The Formative Years of the European Peace Settlement and the Hungarian Peace Treaty (1941–1947)

Mihály Fülöp

The European peace settlement is a forgotten business. After World War II, the victorious Great Powers (the Soviet Union, the United States, Great Britain, and France) worked out peace treaties of secondary importance with Italy, Romania, Bulgaria, Hungary and Finland. They were signed in Paris on 10 February 1947. Stalin wanted to punish Nazi Germany and its satellites with territorial and reparation clauses, to “rearrange” the European territorial order confirming the Soviet borders of 21 June 1941 (i.e., the line drawn in the Molotov–Ribbentrop Pact), and to build up a *cordon sanitaire* against Germany. The Anglo–American allies facilitated his task when they concluded and controlled the Italian armistices (1943) without even consulting the Soviets, creating a precedent for exclusive Soviet control of Finnish, Romanian, Bulgarian, and Hungarian armistices (1944–45).

By the time the Great Powers were ready to settle the fate of the vanquished countries, the wartime alliance of the victors had begun to unravel. The Council of Foreign Ministers established in Potsdam drafted the final text of the five secondary peace treaties from September 1945 to December 1946. Stalin turned the Soviet-dictated armistices for Eastern Europe into peace treaties. The Hungarian peace negotiations were conducted between the victors, not negotiated with the vanquished Hungary, which expected a lenient peace based on the Atlantic Charter and the self-determination of peoples. Stalin reserved the harshest treatment for Hungary though, claiming \$300 million in reparations (which the United States opposed), and endorsing the Romanian and Czechoslovak positions against Hungary on frontier and minority issues.

U.S. Secretary of State James Byrnes initiated an attempt to adjust of the Hungarian–Romanian border in Hungary’s favor at the 20 September 1945 meeting of the Council of Foreign Ministers session in London. Great Britain and France supported the American position; however, in March 1945 Stalin had forced a Communist government on Romania’s King Michael and given Transylvania to the Romanians as a “gift”.

¹⁶⁴ Ezért vetődhet fel visszatérően a német jóvátétel kérdése Lengyelország, Görögország és más államok részéről.

Edvard Beneš's Czechoslovakia become a pillar of Stalin's anti-German *cordon sanitaire*. Czechoslovakia requested the compulsory transfer of 200,000 Hungarians above and beyond the number set in the population exchange agreement signed on 27 February 1946. At the Paris Conference though, the United States and Great Britain prevented the forced transfer of these 200,000 Hungarians and reduced the Czechoslovak territorial claim to three villages (Horvátjáfalu, Dunacsún, Oroszvár), despite the overt support of the Soviet Union. The Great Powers finally approved the Czechoslovak demand for the transfer of Germans from the Sudetenland in "an orderly and humane manner", but did not sanction the transfer of the 400,000 Hungarians residing in Slovakia. Decrees by Beneš and the Slovak National Council deprived the Hungarians of their basic human rights and citizenship.

The Great Powers concluded the draft of the five secondary peace treaties at the end of 1946. Consequently, the Hungarian government and the leadership of the Smallholders Party based their political calculations on the imminent withdrawal of the Soviet troops as the *conditio sine qua non* of Hungarian independence. The New York session of the Council of Foreign Ministers included Article 22 in the peace treaty:

"[U]pon the coming into force of the present Treaty, all Allied forces shall, within a period of 90 days, be withdrawn from Hungary, subject to the right of the Soviet Union to keep on Hungarian territory such armed forces as it may need for the maintenance of the lines of communication of the Soviet Army with the Soviet zone of occupation in Austria."

At the beginning of 1947, the Great Powers expected to conclude within weeks an Austrian settlement. Postponement of the debate of the Austrian treaty proved crucial for Hungary and Romania. The British Foreign Office and the U.S. State Department wanted an early treaty to achieve the withdrawal of the Soviet forces and re-establish the independence of the central and southeast European states. It is an irony of history that it was precisely because of the British proposal that the Soviet forces remained in Romania until 1958, and in Hungary until 1991.

The Great Powers concluded the Austrian State Treaty on 15 May 1955; the Allied troops left the country at the end of that year. Soviet General Lashenko's Special Corps did not go far, entering Budapest on 23 October 1956; it left briefly, but re-entered at 6 a.m. on 4 November to crash the Hungarian revolution and re-occupy the country.

The German peace treaty negotiations began during the Moscow session of the Council of Foreign Ministers in March–April 1947, but the victorious alliance split. Germany and Europe were divided, and a cold war ensued. Thus, the logical order of peacemaking was reversed; German satellites received a harsh punishment, but the conclusion of a peace treaty with the major enemy became impossible.

The Cold War came to a sudden end in the *anno mirabilis* 1989. Concluding a half-century peace process, the final settlement (instead of a formal peace treaty) of 12 September 1990 between the USSR, the USA, Britain, France, and the two German states definitively ended the Second World War in Europe. (A Russian–Japanese peace treaty still had not been signed). A united, democratic Germany was born as a potential European power dominating the European Union; the Soviet Union and Yugoslavia ceased to exist.

In an incredibly short time, and by a surprisingly peaceful *sui generis* process, the states between Germany and Russia rediscovered their independence. They established democracies and the rule of law, avoiding confrontations on border and minority issues with no help from the West. Russia, the USA, Britain, France guaranteed not just the political frontiers of Italy, Romania, Bulgaria, Hungary, Finland, Austria, and Germany, but also recognized the Paris peace treaties, the Austrian State Treaty and the Final Settlement on Germany as definitive. The Allied Great Powers, despite all the flaws and the intervening years, had succeeded in establishing a solid and peaceful European order.